

A nyelvjárástörténet néhány elméleti-módszertani kérdése, különös tekintettel a Müncheni kódexre

Jelige: kagylóhéj

Tartalom

1. Bevezetés	2
2. Nyelvelmékek lokalizálásának módjai és kérdései	2
2.1. A lokalizáció közege: a magyar nyelvjárástörténeti kutatás vázlatos áttekintése	2
2.2. A hangtan mint a lokalizálás eszköze	4
2.3. A szókincs mint a lokalizálás eszköze	5
2.3.1. Nyelvjárási szókészlet a nyelvelmékekben	5
2.3.2. Általánosabb jellegű, szóválasztással összefüggő kérdések a bibliafordítások esetében	5
2.4. A vizsgálatok során felhasználható források és gyűjtemények	7
2.5. Összegzés	9
3. A Münchener kódex az eddigi kutatások fényében	10
3.1. A kódex keletkezése, tartalma, helyesírása	10
3.2. A fordítástechnika jellemzői	12
3.3. A fordítók és másolók kérdésköre	14
3.4. A lokalizálás irányai, módjai	15
3.5. Összegzés	16
4. Szóvizsgálatok a kódex anyagában	17
4.1. A <i>farcsok</i> és alakváltozatai	17
4.2. <i>Akcsa</i>	20
4.3. <i>Nyáj</i> és <i>csorda</i>	21
4.4. <i>Mart</i> és <i>part</i>	24
4.5. <i>Pislen</i>	28
4.6. Összegzés	30
5. Befejezés	31
Hivatkozott irodalom	32
Függelék: A térképeken szereplő települések sorszám szerinti összesített jegyzéke	37

1. Bevezetés

A Münchener Kódex (MünchK.) a nyelvemlékkutatások kezdete óta az átlagosnál többet kutatott és jobban ismert kódexeink közé tartozik. E népszerűség egyik oka lehet az a tény, hogy a Huszita Biblia (HtB.) néven ismert kódexcsoport egyik – az újszövetségi részeket tartalmazó – tagja, így összevető vizsgálatokra kitűnő lehetőséget nyújt, másrészt hogy a fordítás feltételezett keletkezési körülményei sok szakmabeli és nem szakmabeli fantáziáját megmozgatják. Az idők során a kódexeket vizsgálták tartalmi, nyelvtani, fordítási és származási kérdések felől is, utóbbiak sorába tartozik a nyelvemlék lokalizálása. A dialektológia jelen helyzete, forráskiadásai, módszerei mellett immár mások a kutatási és kérdésfelvetési lehetőségek, mint akár a múlt század derekán. A dolgozat megírásának indíttatása kettős: egyrészt a nyelvemlék vizsgálata okán elméleti-módszertani szempontokat vet fel a szószintű nyelvjárástörténeti vizsgálatokkal kapcsolatosan, másrészt ezeknek a gyakorlati megvalósítását mutatja be a MünchK. néhány területileg összetartozónak látszó szavának példáján. Ez az utóbbi konkrét vizsgálat a MünchK. körül kialakult diskurzushoz is szeretne adalékot szolgáltatni a nyelvjárástörténet felől közelítve.

2. Nyelvemlékek lokalizálásának módjai és kérdései

2.1. A lokalizáció közege: a magyar nyelvjárástörténeti kutatás vázlatos áttekintése

A magyar nyelvtörténeti érdeklődés a 19. század során lendült fel, ekkor kezdődött meg sok más humán tudományághoz hasonlóan az első alpművek elkészítése. A nyelvjárási szókészlet eleinte mint kuriózum, és mint az önazonosság tükré jelent meg a művelt közvélemény szemében, tudományos tárgyként a század utolsó harmadában kezdtek rá tekinteni. A század végén, a korai nyelvemlékkiadások kapcsán jelent meg a nyelvjárástörténeti, lokalizálási szempont, a két kutatási terület ekkor fonódott össze szervesen. Az első ilyen jellegű munka BALASSA JÓZSEF tollából származik, aki 1898-ban jelentetett meg egy a középkori nyelvjárásokat rekonstruáló cikksorozatot. A két világháború között készülő nyelvjárástörténeti munkák készítői – pl. HORGER ANTAL és ERDÉLYI LAJOS – azzal a ténnyel szembesültek, hogy az anyag kevés, és a gyűjtések

esetlegesek, mindezek ellenére tettek olyan megállapításokat, melyeket későbbi kutatók nagyobb adatmennyiség alapján igazolni tudtak. A szinkrón anyaggal dolgozó dialektológia is ebben az időszakban erősödött meg, CSÚRY BÁLINT körül kialakult a debreceni népryelvkutató iskola. CSÚRY nagy álma, a magyar nyelvjárások atlasza végül szellemi örökösének, BÁRCZI GÉZÁNAK az irányítása alatt jelent meg, akinek nevéhez fűződik továbbá a korszerű nyelvjárástörténet hazai elindítása, a kutatások ösztönzése. Az egyetemi tankönyv formájában megjelenő első és máig egyetlen ilyen tárgyú összefoglaló munkát BENKŐ LORÁND készítette el „Magyar nyelvjárástörténet” címen (BENKŐ 1957). A ’60-as években több nyelvjárástörténeti, illetve a nyelvi normával is összefüggő tanulmány jelent meg (pl. DEME 1959, PAPP 1961, 1963), amelyeknek még nem volt módjuk a nyelvátlasz anyagára támaszkodni, így történeti szövegalapúak voltak (vö. JUHÁSZ 1997).

A nyelvjárástörténeti kutatásokban az újabb fellendülést „A magyar nyelvjárások atlasza” (MNYA.) megjelenése hozta. Akik felismerték, hogy az atlaszban számos új lehetőség rejlik – pl. BÁRCZI, BENKŐ, IMRE stb. –, nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy különféle fórumokon felhívják erre a figyelmet. IMRE SAMUT idézve: „az atlasz szinkrón jellegű anyagának azonban az a nagy jelentősége egyéb más, különböző korokból származó forrásokkal, kéziratos vagy nyomtatott szövegekkel, a különféle nyelvemlékekkel szemben, hogy a történeti fejlődésnek azok a mozzanatai, amelyek ezekből a forrásokból külön-külön gyakran csak részleteikben rajzolódnak ki, esetleg még részleteikben is csak hiányosan vagy nem eléggé világosan, az atlaszban igen gyakran együtt jelennek meg”, azaz az atlasz „tulajdonképpen maga a megmerevedett nyelvtörténet” (IMRE 1971: 135), amely így nem csupán szinkrón, hanem bő és rendszeres adatmennyiséget szolgáltató nyelvtörténeti forrásként is használható. Az atlasz lehetővé tette például olyan összefüggések feltárását, főleg településtörténeti kérdések megválaszolását, amelyekre addig anyag híján egyszerűen nem derülhetett fény (pl. BENKŐ 1990, SZABÓ 1990, N. FODOR 2011). Gyakran szolgálnak nyelvtörténeti, szótörténeti tanulságokkal olyan – azóta megjelent –, sokszor már az atlaszok digitalizált változatát felhasználó munkák, amelyek nem csak nyelvjárástörténeti szempontokat érvényesítenek (l. pl. HEGEDŰS 1999, JUHÁSZ 1999, GRÉCZI-ZSOLDOS 2003, TERBE 2003, KALCSÓ 2009).

2.2. A hangtan mint a lokalizálás eszköze

A 20. század elején népszerű kutatási terület lett a nyelvemlékek lokalizációja, amelyet ekkoriban elsősorban hangtani érvek alapján igyekeztek megvalósítani (pl. FISCHER 1902, HATVANI 1914, SIMONYI 1908 stb.). Az egyes emlékek keletkezési helyének megállapításán túl a kutatóknak célja volt a hajdani nyelvjárások rekonstruálása is. Az ilyen tárgyú munkák általában bemutatják az adott kódex történetét, helyesírását, hangtani jelenségeit bő példatárral, majd megállapítják, hogy melyik újmagyar kori nyelvjárás jegyei fedezhetők fel bennük. Ezeket a munkákat később előszeretettel bírálták, pedig igen tiszteletreméltó és előremutató törekvések is vannak köztük. KAUSCH MIHÁLY például a Tihanyi kódex szótárát is csatolta művéhez (KAUSCH 1901). BÁRCZI a korai lokalizációs kísérletek alapvető hibájának tartja, hogy a nyelvemlékeknek csak néhány vonását emelik ki „gyakran már e kiválasztásban is valamely mai nyelvjárásunkra kacsintva”, a lelőhelyről következtetnek a származásra, és nincsenek kellő tekintettel a középkori helyesírásokra (BÁRCZI 1947: 85).

A hangtan, a hangképzési sajátosságok általánosságban jól használhatók lokalizálásra, mert a beszéd létrejöttének folyamatában ez az egyik legautomatikusabb terület, eltéréseit nehéz észlelni és igazítani. A nyelvemlékes korból azonban olyan írott források állnak a rendelkezésünkre, melyeknek a hangjelölése még messze nem volt egységes, és jelen tudásunk szerint egy-két kivételtől eltekintve a szövegek lejegyzői nem is törekedtek a beszédhangok pontos és következetes jelölésére. A MünchK. és a Bécsi kódex (BécsiK.) éppen egy ilyen ritka kivétel: meg lehetett állapítani, hogy a másoló kezek egységes elv szerint – természetesen tévesztésekkel –, de mind a saját nyelvjárásuk szerint ékezték a másolt szöveg *e* betűit (vö. IMRE 1960b). A nyelvileg nem olyan tudatos munkák esetében azonban, még ha adott esetben valamiféle következetesség meg is jelenik, akkor is nagyfokú óvatosság szükséges, hiszen a megmaradt szövegek gyakran akár többedik másolatok, és nehéz kideríteni – ha egyáltalán lehetséges –, hogy mi származik az eredeti kézirat hangjelöléséből, és mi a másolótól. A könyvnyomtatás megjelenésétől kezdve pedig a másoló helyett egy másik személynek, a szedőnek az esetleges korrigáló szerepével kell számolnunk. Ugyanakkor nem mindig nyelvjárás-keveredés az, ami annak látszik. LOSONCZI ZOLTÁN egy korai tanulmányában arra hívta fel a figyelmet, hogy az

írásbeliség síkján jelentkező nyelvi változatosság mögött valójában a nyelvjárási tendenciáknak az adott korban és területen megfigyelhető érvényesülése is állhat. Tehát ha egy kódexben *e*-ző és *ö*-ző alakok is előfordulnak, akkor ez nem feltétlen arra vezethető vissza, hogy a scriptor egy másik szöveget pontatlanul másolt, hanem lehet, hogy az ő akkori nyelvállapotában az *e*-zés és az *ö*-zés is jelen volt bizonyos mértékben (LOSONCZI 1916).

2.3. A szókincs mint a lokalizálás eszköze

2.3.1. Nyelvjárási szókészlet a nyelvemlékekben

A hangtan mellett természetesen egyéb nyelvi szintek, így a morfológia, lexika és mondattan is hordozhatnak táji sajátosságokat. Azok a vizsgálatok, amelyek a szövegben előforduló nyelvjárási szavak használatából próbálnak következtetni egy-egy nyelvemlék keletkezési helyére, abból az alapfeltevésből indulnak ki, hogy elsősorban a klasszikus értelemben vett irodalmi nyelv hiányában a szövegek megalkotói területi érvényű szavakat használtak munkájuk során. Amennyiben ezeknek a korabeli elterjedtségét fel lehet tární, és jelentékeny számú azonos területre mutató adat található egy emlékből, nagyfokú biztonsággal lehet következtetni a szöveg szerzőjének, illetve a szövegnek a származási helyére. Igaz azonban az is, hogy a nyelvjárási nyelvhasználat esetében a nyelvi variabilitás mértéke az alsóbb nyelvi szintek felől a felsőbbek felé haladva csökken, vagyis a hangtan sokkal több táji eltérést mutat, mint az alaktan vagy a lexika, és a szókincs „úgy általában a nyelv legváltozékonyabb részlege”, de „éppen speciális jellegénél, az egyes szavak nyelvrendszerbeli egyediségénél, bizonyos függetlenségénél fogva” igen sok esetben a szavak számottevő nyelvtörténeti fogódzóként szolgálhatnak. Természetesen mindvégig szem előtt tartva, hogy sohasem az egyes jelenségek, hanem csak a jelenségek együttese bír bizonyító erővel (BENKŐ 1967: 39–40).

2.3.2. Általánosabb jellegű, szóválasztással összefüggő kérdések a bibliafordítások esetében

Ugyan a szavak vizsgálata látványos és ideális kutatási terület bizonyos szempontokból, sok olyan körülményt kell szem előtt tartani, amely fokozott óvatosságra int. A részletesebben vizsgált MünchK. műfajilag a bibliafordítások közé tartozik. Ezeket a sokszori fordítás és a szent szöveggé váló tisztelet következtében bizonyos speciális körülmények és tulajdonságok jellemzik.

Mivel az adottságokból fakadóan a bibliai szövegeknek több fordítása maradt ránk, az egyes szövegek egybeeső megoldásainak magyarázataként kézenfekvő lehetőségnek látszik a származási sorok felállítása, nem hagyható azonban figyelmen kívül, hogy az egyes kódexekben fennmaradt szövegváltozatok keletkezése nem feltétlen esik egybe a kódex szövegének lejegyzési időpontjával. Nem biztos, hogy a Jordánszky-kódex (JordK.) szövege száz évvel későbbi, mint a MünchK.-ben fennmaradt változat. Ha ehhez még hozzávesszük azt a tényt, hogy a középkor folyamán az ország területén óriási mértékű volt a könyvpusztulás (MEZEY LÁSZLÓ adatai szerint 98–99%-os, vö. KOROMPAY 2006: 117), legtöbbször végképp csak sötétben tapogatózunk egy-egy fordítási hagyomány feltételezésekor.

Az egyezések háttérében az egyenes leszármazáson túl még számos más ok is állhat. Adott esetben ezek visszamehetnek egy akár számunkra ismeretlen latin eredetire, vagy közös forrásból való kölcsönzés is állhat a háttérben (l. pl. KÁROLY 1955), továbbá mindenképpen figyelembe kell venni TARNAI ANDOR feltevését a „másodlagos szóbeliségről”, amely azt feltételezi, hogy volt egy kialakult, a körülmények miatt szóban terjedő fordítási hagyomány, és ezt olykor lejegyezték. Ez a kötött szövegekre különösen is igaz, így ezeknél azt a kérdést is fel kell tenni, hogy miért térnek el ettől a hagyománytól, amikor eltérnek. TARNAI két szóbeli hagyománnyal számol: az egyik a MünchK.-féle, a másik a JordK.-ben fennmaradt megoldás (TARNAI 1984: 244–50). Ennek a szóbeli hagyománynak az erősségét azok az esetek jelzik, amikor a fordítók akaratlanul is igazodnak ehhez a fülükben, kezükben élő változathoz. A MünchK. „egy latin szó – egy magyar szó” elvvel dolgozó fordítói a *Szent Szellet* helyett általában olyan esetekben írják a *Szent Lélek* változatot, amikor kötött(ebb) szöveghez érnek, pl. „aʽanac z fiunac z *ſcent lelecn^c* nèuèbe” (Mt. 28:19), „q mehebèn valuan *ſcent lelèctql*” (Mt. 1:20, vö. HADROVICS 1994: 101–2), és ugyanők mindkétszer, amikor a *jonh* szót használják a *szív* helyett, bizonyos állandósult szókapcsolatokban teszik (BÜKY 1986: 109). Talán ugyanezen automatikusan használt szavak körébe tartoznak azok a szerzetesi környezetre utaló megoldások is – pl. *alba*, *püspök*, *vecsernye*, *szerzet* stb.–, amelyek alapján SZABÓ FLÓRIS a huszita eredetet megkérdőjelezi (vö. SZABÓ 1989: 124).

Nemcsak az egyezésekkel, hanem a feltűnő eltérésekkel is óvatosan kell bánni. KÁROLY SÁNDOR vetette fel, hogy vannak olyan szavak a szövegekben, amelyek a mi fülünk számára régiesnek, furcsának hatnak, és emiatt a kutató hajlamos genetikus

összefüggést feltételezni az egyes hordozó szövegek között, ezeknek a használata azonban a korban általános is lehetett (KÁROLY 1955: 262), csak erre jelen tudásunk és a kevés fennmaradt forrás tükrében nincsen rálátásunk. Ez az általános használat több szinten és közvetítő csatornán keresztül is elképzelhető: ha voltak szójegyzékek, szótárak (TARNAI 1984: 251), akkor azok is hathattak, illetve kérdés, hogy mennyire volt egységes a tanítási, képzési gyakorlat ilyen téren.

A szakirodalom előszeretettel tekint úgy az időben egymás után következő bibliafordításokra, hogy az utólag létrejött irodalmi nyelv állapotát és elvárásait vetíti vissza rájuk, és ehhez mérten értékeli őket. Ez a megközelítésmód figyelmen kívül hagyja azt a szempontot, hogy a bibliafordítók szándéka (elsősorban) nem az irodalmi nyelv megteremtése volt, és sokszor a szószintű vagy stiláris eltérések a kifejtett vagy csupán kikövetkeztethető fordítói elveikre mennek vissza. Jól példázza ezt első hét, teljesebb fordításunk. A MünchK. szövegének fordítói például valószínűleg a prágai, Wyclifre visszamenő bibliafordítási elveket követték (HADROVICS 1994: 9–12). A JordK. szövege feltehetően kolostori használatra, felolvasásra készült, ezért nyelve, szókincse megemelt, cizellált, amit többek között a szóismétlések, vagy olyan nyelvtani megoldások példáznak, mint az igekötők hosszú alakjának használata (pl. *kivé, lévő* alakok, vö. D. MÁTAI 1991: 435). A Döbrentei-kódex szövegéről úgy tűnik, hogy a laikus közönség igényeinek szem előtt tartásával készült (HAADER 2009: 63–4). Pesti Gábornak a sokat dicsért szép és gördülékeny fordítással, Erasmus nyomán az volt célja, hogy mindenki olvassa és forgassa a szentírást (BALÁZS 1958: 248–9), Sylvester János pedig munkája során fegyelmezetten követi az eredetit, a lehető legpontosabban akar fordítani, nehogy félreérthető legyen, és ezért lesz a megszülető szöveg nehézkes (i. m. 264–72). Ha az egységes irodalmi nyelv felől közelítünk tehát, Sylvester valóban „visszafejlődés” Pesti fordításához képest, de ha a forráshasználati szempontot nézzük, jóval tudatosabb és „modernebb” nála.

2.4. A vizsgálatok során felhasználható források és gyűjtemények

Aki ma nyelvjárástörténeti témához kíván nyúlni, az idő előrehaladtával megjelenő dialektológiai és nyelvtörténeti forrás- és anyagközléseknek köszönhetően a kutatások tárgyi feltételeit tekintve sokkal előnyösebb helyzetben van, mint a korábbi időkben ezen a téren alkotó elődök. Ezeknek a munkáknak a segítségével régi kérdések kerülhetnek új megvilágításba, és nyerhetnek igazolást, vagy cáfolódhatnak meg. Ezen munkák

kiemelésére, tételes felsorolására nem ismeretlenségük miatt van szükség, hanem éppen amiatt, hogy bár ismertek, különböző okok miatt gyakran szorulnak a háttérbe, és mint láttuk pl. a MNyA. példáján, mai napig nem történt meg a „teljes” feldolgozás, még mindig számtalan kibontatlan téma rejlik bennük. Lássuk tehát, melyek ezek a főbb segédeszközök, amelyek az elmúlt évszázad során jelentek meg.

Amikor egyes szavak területi elterjedtségének megállapítása a cél, elsődleges forrásként a két nagy nyelvjárási atlasz, „A magyar nyelvjárások atlasza” (MNyA.) és „A romániai magyar nyelvjárások atlasza” (RMNyA.) használható, amelyek közös anyaga viszonylag egységes sűrűséggel lefedi az egész nyelvterületet. A korábbi tájszótárak gyűjtések foltszerűek voltak, így nem lehetett tudni, hogy egy adott helyen az adatok hiányának a háttérben valóságos adathiány áll-e, vagy csak az a tény, hogy azon a területen nem volt tájszógyűjtés, vagy ha volt is, az adott tájszót vagy a fogalom nevét nem gyűjtötte fel senki, illetőleg nem publikálta. Az atlaszok anyaga alapján kirajzolódó kép tovább árnyalható az „Új magyar tájszótár” (ÚMTsz.) és a kisebb tájszótárak, regionális atlaszok adatainak beírásával. Még kedvezőbb helyzetet teremt majd, ha a RMNyA.-nak is elkészül a teljes mutatója. Jó szolgálatot tehetnek rokon tudományok lexikai közlései is, különösen jól használható például a „Magyar néprajzi atlasz” (MNA.), amely számos kifejezetten terminológiai vonatkozású térképlapot is tartalmaz.

Szintén nagy mértékben megkönnyítené az adatgyűjtést és az előzetes tájékozódást a tervezett egyesített digitális tájszótár, amely a jelenlegi papíralapú szótárak anyagán túl kéziratos és hangzó nyelvjárási- és folklór gyűjtések, valamint a további élőnyelvi gyűjtések tájszóanyagát tartalmazhatná folyamatosan bővíthető és jól kereshető formában (vö. Kiss 2008).

Történeti vizsgálatról lévén szó, természetesen elengedhetetlen mind az általános: „Magyar nyelvtörténeti szótár” (NySz.), és a „Régi magyar glosszárium” (RMGl.), mind a jobban vagy kevésbé területi érvényű történeti szótárak: „Magyar oklevélszótár” (OklSz.), „Háromszéki oklevél-szójegyzék”, „Erdélyi magyar szótörténeti tár” (SzT.) használata. Az utóbbinak azért nagy a jelentősége, mert hatalmas anyagmennyiséget dolgoz fel, és a 16–18. századi erdélyi nyelv sok szempontból elemezhető gyűjteményét adja. Jelen esetben külön kiemelandó az a tény, hogy az adatok nagyon pontosan lokalizálhatók, és a feldolgozott szövegek műfaji sajátosságaiból következően a mindennapi beszélt nyelv szóhasználatának viszonylag hű tükröi. A területhez is köthető történeti adatok különösen

is fontosak, mert olyan vidékekről is előkerülhetnek adalékok, ahonnan a „jelenkori” gyűjtések idejére az adott szó már kihalt, így olyan vonatkozások is bizonyítást nyerhetnek, amelyek ezen történeti adatok nélkül csak sejthetők vagy teljesen ismeretlenek maradnának. Hasonló szempontok miatt fontosak a történeti helynévi adatok, amelyek jól lokalizálhatók, többnyire pontosan ismert a keletkezési idejük, és jogi okok miatt hangalakilag a lehető legpontosabban jegyezték fel őket (HOFFMANN 1997: 147). Ilyen jellegű adattárak: „Szabó T. Attila Erdélyi történeti helynévgyűjtése” (ETH.), és a Debreceni Egyetemen épülő „Magyar Névarchívum” (<http://nevarchivum.unideb.hu>), melynek több kötete már nyomtatásban is megjelent (HOFFMANN 2005). Korlátozottabb mértékben lokalizálhatók a korai személynevek, melyeknek legnagyobb adattára az „Árpád-kori személynévtár” (FEHÉRTÓI 2004).

Ugyan az elmúlt évtizedekben a „Codices Hungarici” és a „Régi Magyar Kódexek” sorozatok valamelyikében szinte az összes fellelhető magyar nyelvű kódex kritikai kiadása megjelent, és ez alapvetően meghatározza a nyelvtörténészek munkáját, mégis nehezíti még az előzetes tájékozódást és a későbbi tisztánlátást, hogy közülük csak kevés kódexnek – BécsiK., MünchK., JókK., BirkK., GuaryK., Apork., FestK. – készült el a mai filológiai elvárásaink szerinti szótára, és ezek is sokszor más-más szempontok alapján (KÁROLY 1965, NYÍRI 1993, JAKAB–KISS 1978, 1983, 1994, 1997, 2001). Erre a hiányra már többen utaltak, megfogalmazva egy teljes kódexnyelvi szótárra való igényt, amely valószínűleg rengeteg kérdés megválaszolásához vinne közelebb (l. pl. HADROVICS 1994: 107). A bibliafordításokat vizsgálva könnyíti a tájékozódást, hogy a szöveg mai fordítása a különféle számítógépes keresőkkel böngészhető, és az adott hely, ahol az adatot reméljük, visszakereshető a korábbi fordításokban. Egy az ómagyar kori párhuzamos bibliafordítások kereshetőségét lehetővé tevő adatbázis, a „Biblia Mediaevalis Hungarica” ugyan még igen kezdeti stádiumban van, de készül az ELTE-n (<http://sermones.elte.hu/bmh>).

2.5. Összegzés

Láttuk tehát, hogy a nyelvjárástörténeti kutatások kezdetben a hangtani jelenségekre koncentrálnak dolgoztak, és sokkal kisebb figyelem esett a szavak vizsgálatára, holott többen rendszeresen hangsúlyozták, hogy az egységben látás, a minden jelenségre kiterjedő vizsgálat lenne a cél. Az elődök tartózkodása a rendelkezésre álló anyagmennyiség fényében érhető, viszont ha mára jobb helyzetben vagyunk, érdemes a

régi kérdéseket újra feltenni. Az említett források segítségével végezhető feltáró munkának egy gyakorlati megvalósulását ebben a dolgozatban a MünchK. szavainak példáján keresztül mutatom be.

3. A Müncheni kódex az eddigi kutatások fényében

Az egyes szavak vizsgálata előtt tekintsük át, mit tudunk napjainkban a kódexről, a jelen dolgozat milyen tágabb kutatási összefüggésrendszerbe illeszkedik. A MünchK. a Huszita Biblia (HtB.) néven emlegetett kódexcsoport (Bécsi, Müncheni és Apor-kódex) újszövetségi részeket: a négy evangéliumot tartalmazó tagja. Mióta hitelesen lehetett bizonyítani, hogy a három kódex szövege összefügg (SIMONYI 1884: 200), értelemszerűen gyakran tárgyalják és vizsgálják őket együtt, bár sok esetben csak a két korábbi, a 15. század középső harmadára datált BécsiK.-et és az 1466-os MünchK.-et vetik össze, mivel az AporK. kicsit későbbi, 16. századi másolat, és zsoltároskönyvként másfajta szövegtípust tartalmaz. Az összevető vizsgálatokból és a csak az egyes kódexekkel foglalkozó munkákból, mint apró darabokból egy mozaik, úgy bontakoznak ki előttünk a MünchK. sajátosságai: egy nagyon gondosan és következetesen, magas fokú nyelvi tudatossággal kezelt szöveg képe.

3.1. A kódex keletkezése, tartalma, helyesírása

A kódexegyüttes eredetével kapcsolatban számos elképzelés látott napvilágot: tartották pálos, huszita, bencés, premontrei, ferences és patarén-katar eredetűnek (az egyes nézetek részletes összefoglalását l. BÜKY 1986: 28–50). A legáltalánosabb és talán legelfogadottabb a huszita eredet, amely Szalkai Balázs rendtörténetére hivatkozva a három kódex szövegét azonosítja azzal a bibliafordítással, melyre a rendfőnök utal: eszerint két klerikus, Tamás és Bálint vezetésével egy szerémségi huszita csoport Kamenecből Moldvába menekült, ahol a két pap mindkét szövetség írásait magyarra fordította (HADROVICS 1994: 15). A kódex további moldvai kötődése, hogy a kolofon szerint Németi György, Henzsel Imre fia másolta le 1466-ban, Tatros városában. Az első két személlyel két Prágában tanuló magyar diákot azonosítottak: „Thomas de Quinque Ecclesiis” 1399-ben, és „Valentinus de Vylak” 1411-ben került be az anyakönyvbe. Az azonosítás óta a szakirodalom döntően nekik tulajdonítja a fordítást. Az időrend kissé problematikus: másik forrás szerint 1436-ban menekült egy huszita csoport Moldvába, a

fordítást viszont a benne található naptár alapján az 1416-ot követő egy-két évtizedre teszik (KERTÉSZ 2009: 256).

A múlt század elején, a nyelvemlékkiadások kapcsán a HtB. körüli vita leginkább arról folyt, hogy milyen koncepció szerint készült a válogatás. Az őskézirat megalkotói teljes bibliafordításra törekedtek-e, huszita szempontú, tudatos válogatást állítottak-e össze, amelyben elsősorban a fogságban levő, Isten szabadítására váró hősökre és a nőkre koncentráltak (HORVÁTH 1896: 9–10), vagy a szerzetesi hagyományba illeszkedő psalteriumot, breváriumot fordítottak-e le (MÉSZÖLY 1917: 39)? Ezt a kérdést továbbra sem tudjuk megválaszolni a jelen adottságok között, csak azokról a szövegekről van biztos tudomásunk, amelyek ránk maradtak. A BécsiK. tartalmazza a következő ószövetségi részeket: Ruth, Judit, Eszter, 2 Makkabeusok, Báruk, Dániel, Hóseás, Jóel, Ámós, Abdiás, Jónás, Mikeás, Náhum, Habakuk, Zofóniás, Haggeus, Zakariás és Malakiás könyve, a MünchK. az újszövetségi könyvek közül a négy evangéliumot, az AporK. pedig a zsoltárokat, sajnos az elején 34 lapnyi hiánnyal.

KNIEZSA ISTVÁN alapvető helyesírás-történeti munkájában a kódexegyüttes helyesírását a mellékjeles csoportba sorolta és egységesnek, minden keveréktől mentesnek jellemezte (KNIEZSA 1952: 182). Ezen helyesírástípus huszita eredetéről a következőképpen vélekedik: „bár bibliafordítónk a helyesírási elveit sehol nem fejtette ki elméletileg, a ránk maradt szövegek világosan mutatják, hogy ezek Husz elveivel a legtokéletebben megegyeznek” (i. m. 147). Annak ellenére, hogy KNIEZSA szerint „ebben a kérdésben (...) vitának helye nem lehet” (uo.), SZABÓ FLÓRIS ezt az állítást is megkérdőjelezte, és a HUSZ-féle, valamint a magyar mellékjeles helyesírást egy közös töről eredezteti, nem az utóbbit az előbbiből (SZABÓ 1989: 120–3).

A BécsiK. és a MünchK. különféle módon ékezett *e* betűi és a velük jelölt hangérték több kutatót foglalkoztatott. A kérdés legrészletesebb feldolgozását IMRE SAMU végezte el több tanulmányában (IMRE 1960a, 1960b, 1964). A gondolkodás tárgya és a vita forrása az a kérdés volt, hogy a fordítók és a másolók megkülönböztették-e a rövid és a hosszú nyílt, illetve a zárt *e*-féle fonémákat tehát az *e* : *ē*, *ĕ* : *é* oppozíciókat (a kérdésnek és a tudománytörténeti előzményeknek az összefoglalását l. IMRE 1964: 3–6). A részletes és aprólékos feldolgozás eredményeként IMRE megállapította, hogy „tévedtek azok, akik azt állították, hogy a huszita biblia fordítói és másolói az *ē* (*é*) jellel az *é* fonémát kívánták megjelölni, de hasonlóképpen téves nézeteket vallottak azok is, akik azon a véleményen

voltak, hogy az *é* jelnek semmi nyelvi értéke nincs, s ez az *e* jelnek csupán paleográfiai variánsa. (...) Véleményem szerint a huszita biblia helyesírásának megalkotói – bizonyos paleográfiai, helyesírási jellegű kötöttségek mellett – az *e* jellel az *ě*, *é* fonémának azokat az adatait kívánták jelölni, amelyeknek a maguk korában nem volt *ö*-ző, illetőleg *í*-ző változata. Az *é* jellel pedig azokat, amelyeknek élt ilyen változatuk. Ez a jelölési szándék a huszita biblia öt keze közül leginkább a BécsiK. 1. kezétől ránk maradt másolatban tükröződik, de természetesen itt is csak bizonyos következtetéssel valósult meg. Egy ilyen jellegű törekvés körvonalai azonban egyes gazdagon adatolt morféimákban – elsősorban a szótövekben – eléggé határozottan kirajzolódnak” (IMRE 1964: 61).

3.2. A fordítástechnika jellemzői

A három kódex fordítási módszereivel és forrásaival HADROVICS LÁSZLÓ foglalkozott nagyon részletesen (HADROVICS 1994). Azon helyek és szavak eredetének járt utána, amelyek a latin szöveg alapján nem voltak levezethetők. Feltételezte, hogy ilyen esetekben más nyelv értelmezése hathatott mint segédforrás, így jutott el egykorú cseh és német fordításokig, amelyek – vagy a közös latin eredetik – a kérdéses szavak forrásául szolgálhattak. A MünchK.-szel leginkább rokonságot mutató, Csehországban készült és használt Viler-féle Újszövetség a többi korabeli német fordítással ellentétben például a *pharisei*-re a *die Abgeschiedenen*-t használja, melynek magyar tükörfordítása a *leváltak* (i. m. 27). További ilyen példák többek között a *scribae*-nek az *írástudók*-kal való fordítása, amely szónak többletjelentése van az 'írók' jelentésű *scribae*-hez képest, és a jó tárgyismeretről tanúskodó *die Schriftweisen*-nek a tükörfordítása (i. m. 27–8); vagy az, hogy a fordítás a *similis*-t leggyakrabban *egyenlő*-vel adja vissza, holott a magyarban ekkor már létezett a *hasonló* melléknév, de mivel a németben a latin *aequalis*, a *par* és a *similis* is *gleich* vagy *gleich*, a magyar fordítás is többször használja az *egyenlő*-t, mint az a latin alapján várható lenne (i. m. 35–6). A fordítás kényszerű különbséget tesz az *anima* és a *spiritus* fordításában, előbbit a *lélek*-kel, utóbbit a később botránykővé vált *szellet*-tel adja vissza. Egy hiteles bibliafordításban ennek a különbségtételnek nagy fontossága lehetett: a német *Seele* és *Geist* valamint a cseh *duše* és *duch* egyaránt képes volt érzékeltetni a különbséget, a magyarban viszont valamelyikre megfelelőt kellett alkotni (i. m. 101–3). Mindezek nyilvánvalóan mutatják a tudatos következetességet, amely azonban nem

esetett egybe a természetesen használt kifejezésekkel. HADROVICS kiemeli, hogy a fordításnak érdeme a „pontosságra való törekvés és a feszes filológiai fegyelem” (i. m. 52).

Ennek a fegyelemnek szép példája a hasonlító kötőszók szisztematikus és következetes használata, melyre BERRÁR JOLÁN mutatott rá (BERRÁR 1957). A fordító „igyekszik tudatosan rendet teremteni a hasonlító kötőszók sokféleségében, és a különben azonos használatú (szinonim) magyar kötőszók egyikét egyik, másikat másik – szintén egymás közt felváltva használható – latin kötőszó megfelelőjévé teszi meg. Ilyen törekvést más, a Huszita Bibliától független kódexekben nem figyelhetünk meg” (i. m. 397). Ezek a „nyilván önkényesen megállapított megfelelések” azért tükröznek egyfajta „középkori értelemben vett megfontoltság”-ot (uo.). Így lesz a legrövidebb latin kötőszó, az *ut* párja a szintén legrövidebb és nem szegmentálható *mint*, a *quomodo* és *quemadmodum* megfelelője a ’mód’ jelentésű *kép* főnevet magába foglaló *miképpen*, az összetett *sicut*-é pedig a közepes hosszúságú, talán érezhetően összetett *miként*. Külön tanulságos a *quasi* és a *tamquam* esetében használt *monnal*, amely valószínűleg a fordítók alkotása, mert más kódexekben nem található rá példa (i. m. 397–8). BERRÁR a részletes elemzés után tanulmányát a következő megállapítással zárja: „Ez a részletkérdés újra rávilágít arra, hogy a Huszita Biblia nyelve nem egyszerűen egy nyelvjárás – vagy egy ember – természetes szóhasználatát tükrözi, hanem tudatos, mesterséges alakítás eredménye” (i. m. 403).

RÁCZ ENDRE egy hosszabb tanulmány részeként (RÁCZ 1963) az *itaque* latin következtető kötőszó HtB-beli fordításával foglalkozott, mivel a fordító(k) módszere eltérést mutat a kor általános gyakorlatától. A többi 15–16. századi kódextól eltérően, ahol a következtető mondatok általános kötőszava az *azért*, a Huszita biblia kódexeiben az *és úgy, és így* felel meg az *itaque*-nek. Ez a szókapcsolat „természetes belső nyelvfejlődés eredményeképpen is létrejöhett (főleg az utóbbi), a Huszita Biblia azonban az *itaque*-nak vele való fordításában olyan következetességet és sajátosságot mutat, amelyeknek alapján ezt az alakulatot itt az *itaque* mesterséges tükrözésének tekinthetjük” (i. m. 26). Ebben a tekintetben a BécsiK. a következetesebb: egyszer sem szerepel benne más az *itaque* megfelelőjeként; a MünchK.-ben kétszer *azért*, egyszer pedig *és áll*, melyek „minden bizonnyal valamelyik másoló változtatásai” (uo.). RÁCZ kiemeli, hogy az *és úgy* kötőszóként való kezelését, valamint az alakulat mesterséges alkotás voltát az a tény mutatja leginkább, hogy egy alkalommal az *és úgy* nem a mondat élén áll (i. m. 27), a későbbiekben pedig ennek a mesterséges szóhasználatnak semmi nyoma nincs (i. m. 28).

3.3. A fordítók és másolók kérdésköre

Mivel a HtB. szövegét három kódex őrizte meg, és a másolatokat legalább hét scriptor készítette, fontos a kezek és a fordítók jellemzőinek, a szövegre gyakorolt hatásuknak a megkülönböztetése. SZILY KÁLMÁN a ferences krónikában megőrzött hagyomány alapján elsőként osztotta fel a BécsiK. és a MünchK. szövegét „Tamás” és „Bálint” között (SZILY 1911), mert felfigyelt egy különös jelenségre, a *-val/-ve* képzős határozói igenevek személyragos formáira, pl. *imádvám, meghalvád, látvánk, bemenvétek, nézvéjek* (i. m. 441). Ezek más kódexekre nem jellemzők, és SZILY feltételezése szerint csak az egyik fordító használta őket. Így az alakok szövegbeli gyakorisága alapján, és „a párhuzamos helyek összehasonlításából, ha nem is teljes bizonyossággal, de minden esetre nagy valószínűséggel azt következtethetjük, hogy a Bécsi-C. első felét és Mátét a két társ közül az egyik, a többit pedig, talán némely fejezet kivételével, a másik fordította magyarra” (i. m. 445). BERRÁR JOLÁN a kötőszók tanúsága alapján felveti, hogy a megosztás esetleg máshogyan alakulhatott: az első fordító munkája a Máté evangéliuma mellett Márké is, és csak a Lukácsot és Jánost fordította a második személy. BERRÁR ezután még hosszasan fejtegeti, hogy sok kérdésre ez a variáció sem ad választ, és további alternatívákat is felsorol (BERRÁR 1957: 400).

A kérdést IMRE SAMU is felteszi: „Először is feleletet kellene kapnunk arra a kérdésre, hogy az anyagból kirajzolódó (...) kép kinek a nyelvállapotát tükrözi: a fordítóét-e, vagy pedig a másolóét, a kezét” (1960a: 164). A kérdésre az *e* betűk alapján a BécsiK. esetében egyértelmű választ tud adni: a másolóét. A két kéz ötször váltja egymást, és mindig megfigyelhetők az egyéni sajátosságok. A MünchK. esetében a válasz nem ilyen egyértelmű, de mivel teljesen eltér a BécsiK. mindkét vizsgált kezétől, a jelhasználat mögött ebben az esetben is a másolót feltételezi (uo.). Későbbi tanulmányában meg is jegyzi Németi Györgyről, hogy „... – talán német anyanyelvű volta miatt – nem érzékelt elég világosan az *e* : *ë* közötti különbséget, s így az eredeti kéziraton ebből a szempontból ő valószínűleg csak torzított” (1960b: 447. 1. lábjegyzet). Megállapítja továbbá, „hogy a Bécsi és a Müncheneri Kódex három keze [ti. az a három, amit vizsgál – K. R.] más-más nyelvjárástípust képvisel. A három kéz közül a legarchaikusabb és legkövetkezetesebb a BK. 2. keze, eléggé következetlen és meglehetősen ingadozó a MK. 1. keze”, a fent már említett Németi György (i. m. 449).

BERRÁR is felveti a kérdést, hogy mi jellemző a fordító(k)ra és mi a másolókra, és megállapítja, hogy a fordítás volt következetes, a másolók nem ismerték az elvet, így fordulhatott elő, hogy a gyakoriság, a beszélt nyelv vagy más olvasmányok hatására módosították a köztöszót a forrásukhoz képest (BERRÁR 1957: 401–2).

A BécsiK. és a MünchK. névelőjelölésének vizsgálata igazolta azt a szakirodalom által sugallt, de részletesen meg nem vizsgált tételt, hogy a szövegben a mássalhangzóval kezdődő szavak előtt következetesen a névelőnek valamilyen rövidített vagy geminálódott formája használatos, a kor helyesírási gyakorlatát századokkal megelőzve. Valójában elvszerű alkalmazásról van szó: a hibahatár 1% körüli a vizsgált anyagban előforduló, megközelítőleg 1800 névelő+mássalhangzóval kezdődő névszó kapcsolata esetében. Mivel a két kódexet másoló hat kéz rövidítési gyakorlata között eltérés van, nagy biztonsággal feltételezhetjük, hogy magát az elvet a fordítók találták ki, és azt ugyan a saját megoldásaik szerint, de a másolók is következetesen alkalmazták (KOC SIS 2011, kézirat).

3.4. A lokalizálás irányai, módjai

A MünchK. lokalizálására az első kísérletet SIMONYI ZSIGMOND tette, aki szerint a kódexet „jellemző *ütöttö*, *tűző*-féle alakjainál fogva határozottan az ormánsági nyelvvel fűzhetjük kapcsolatba” (SIMONYI 1880: 146). Ugyanő fogalmazta meg a NySz. készítése során szerzett tapasztalatainak fényében 1884-ben, hogy HtB. kódexeiben számos székely szó és morfológiai jelenség található. 1889-es összefoglalásában így ír erről: „az egész fordításnak nyelvezete is keletre, a székelysége mutat. Szókincsének is vannak olyan elemei amelyek kizárólag vagy kiválólag a székelyeknél használatosak” (1889: 176). SIMONYI a *forbátl*, *pislen* ~ *püslen*, *sárog* és *séndik* ~ *sindlik* szavakat hozza példának. (Ezek közül az utóbbi kettő nem része a MünchK. szóanyagának.) Emellett hang- és alaktani ismérveket is felsorol, mint a *mü*, *tü*, *küs* formák, a *-tól/-től* ragok *ó/ő*-s realizációja az *ú/ű*-s helyett, valamint igenévképzőket. Véggkövetkeztetése, hogy „többi nyelvjárásunk közül egyikhez sem közeledik ennyire a három codex nyelve; s ennyi egyezésből joggal következtethetjük, hogy a szép székely föld szülte e bibliának nem csak fordítását, hanem fordítóját is” (uo.). BALASSA JÓZSEF ezt a véleményt 1891-ben részben módszertani szempontok szerint megbírálta, mivel szerinte „az egyes szavaknak kevés a bizonyító erejük, a székelyek nyelvjárása sok régi szót megőrizett, csakhogy a mi ma székely tájszó, a XVI. században az egész ország közkeletű szava lehetett” (BALASSA

1891: 10). Kiemel olyan elemeket, amelyek a székely nyelvjárással ellentétesek, és elsősorban a kétféle *e* megléte, rövidített igealakok alapján arra jut, hogy „habár a Bécsi, Müncheni és Apor codex eredetije Moldvában készült, fordítója nem a székely föld szülötte, hanem a Dunántúl nyugati részéről való” (i. m. 1891: 11). BALASSA példáit SÁNDOR JÓZSEF kibővíti, és főleg hangtani jellegzetességek mentén az alsódrávai nyelvjárás jegyeit véli felfedezni bennük (SÁNDOR 1892). SZARVAS GÁBOR írása indította meg a *vatalé*-vita néven ismert, messze nem vita jellegű cikkek megjelenésének sorát. SZARVAS egy dunántúli tájszó, a *vatalé* szövegben való felfedezése alapján biztosan állítja, hogy ez végre eldönti a lokalizálás kérdését, és mivel a *vatalé* aszófői tájszó ’lapos, vállra akasztható hordócska’ jelentéssel a nyugat-dunántúli eredetet igazolja (SZARVAS 1894: 565). A kérdés sokakat megmozgatott, így rövid közlemények érkeztek be a „Nyelvőr”-höz, melyek további dunántúli, Zala és Komárom megyei adatokról tájékoztatnak (BÓDISS, PRIKKEL 1895). SIMONYI is hozzászólt a kérdéshez, mégpedig annyiban, hogy a *vatalé*-t a régi „Tájszótár” a Székelyföldről is közli hasonló, ’palack’ jelentéssel, és a Czuczor–Fogarasi-szótár is említ változatokat. Ugyanakkor hozzáteszi, hogy „mindazonáltal én is azt gondolom, e codexek nyelvjárásának megállapítása Balassának sikerült” (SIMONYI 1895). Ugyanez a véleménye fogalmazódik meg „Magyar nyelv” című munkájának német átdolgozásában 1907-ben, ahol a legfeltűnőbb hangváltozások alapján a kódexeket szlavóniai eredetűnek jelöli meg (idézi ERDÉLYI 1912: 146). ERDÉLYI LAJOS 1912-ben összegyűjtötte az összes addigi nézetet, és egy rövid módszertani felvezetés után felteszi a kérdést: hogy lehetne ezeket egységben látni, és mi az oka annak, hogy székely szavak vannak a szövegben (ERDÉLYI 1912)? A kérdések megválaszolását egy másik cikkben tervezte, mely azonban – ismereteim szerint – nem készült el.

3.5. Összegzés

Az ismertetett különböző szempontú vizsgálatok, a mozaik eddigi darabjai tehát akár formai, tartalmi vagy nyelvtani kérdésekre koncentráltak, általában megállapították, hogy a fordítók nagyon pontosan megtervezett és kivitelezett munkát végeztek, és emellett a legtöbb esetben a scriptorok is figyelmesen, pontosan másoltak, és ha a saját megoldásaik szerint jártak el, azt is sokszor következetesen tették.

Mindez azonban inkább a formai szempontokra igaz, bár ezek azok amelyek közelebb visznek a fordítók és másolók munkamódszereihez, nyelvi kompetenciájához. A lokalizálás kérdése meglehetősen összetett, melyben túl sokszor és túl korán akarták kimondani a végső szót. A lokalizálással foglalkozó kutatók szinte mindegyike megemlíti, csak némelyek egy-egy új, a saját véleményüket támogató adat felbukkanása feletti öröm közben elfelejteni látszanak, hogy csak a jelenségek együttes vizsgálatának, egységben látásának van, lehet bizonyító ereje. Erre tehát csak olyan munka vállalkozhat(na), amely mindhárom kódexet komplexen feldolgozza a nyelv minden szintjén, nyelvjárástörténetileg is megtámogatva, és mikroelemzésekkel a kezek és másolók jellemzőit megpróbálja egymástól szétválasztani.

4. Szóvizsgálatok a kódex anyagában

A fenti érvelést tekintetbe véve, ez a dolgozat nem akarja azt az illúziót kelteni, hogy bármely rég meg nem fejtett kérdést megválaszol. Mivel azonban a többek által emlegetett székelyes, moldvai szavak rendszeres összegyűjtése és vizsgálata nem történt meg, ezek közül a lexémák közül párat kíván a mai új lehetőségek között megvizsgálni. Az egyes szavakra való rátalálás feladata nem egyszerű, mert vannak jól láthatóan ide tartozó és kevésbé egyértelmű lexémák, így ez a mennyiség csak igen szűk minta.

A szavak kiválasztása, keresése más bibliafordításokkal való összevetés során készült. Ezekre a párhuzamos adatokra olykor történik utalás, másrészt segít elhelyezni az adatot a tágabb szöveggörnyezetben, így ezeket a párhuzamos helyeket felsorolás szintjén közlöm. A dolgozat ugyan elsősorban a MünchK. szavaira koncentrál, de összevetés szinten mindig kitekint a BécsiK. lehetséges vonatkozó adataira is.

4.1. A *farcsok* és alakváltozatai

Mt. 3:4 „et zonam pelliceam circa <i>lumbos</i> suos”		
MünchK.	z kōdmen ruhat q <i>fozLoka</i> kōzñql	9va
DöbrK.	–	-
JordK.	es kōdmenef zoroityoya hw <i>eha</i> kōrwl	361
Pesti	eweys bewr, az ew <i>agjeka</i> kewrýl	4r
Sylvester	es űneki űuecczōie būr vala az ű <i>derekañ</i> kōrűl	5r
Károlyi	és az ő <i>derekának</i> űue, bőrből (czinaltatott)	3v
Káldi	és bōr űve az <i>ágyéki</i> kōrűl	902

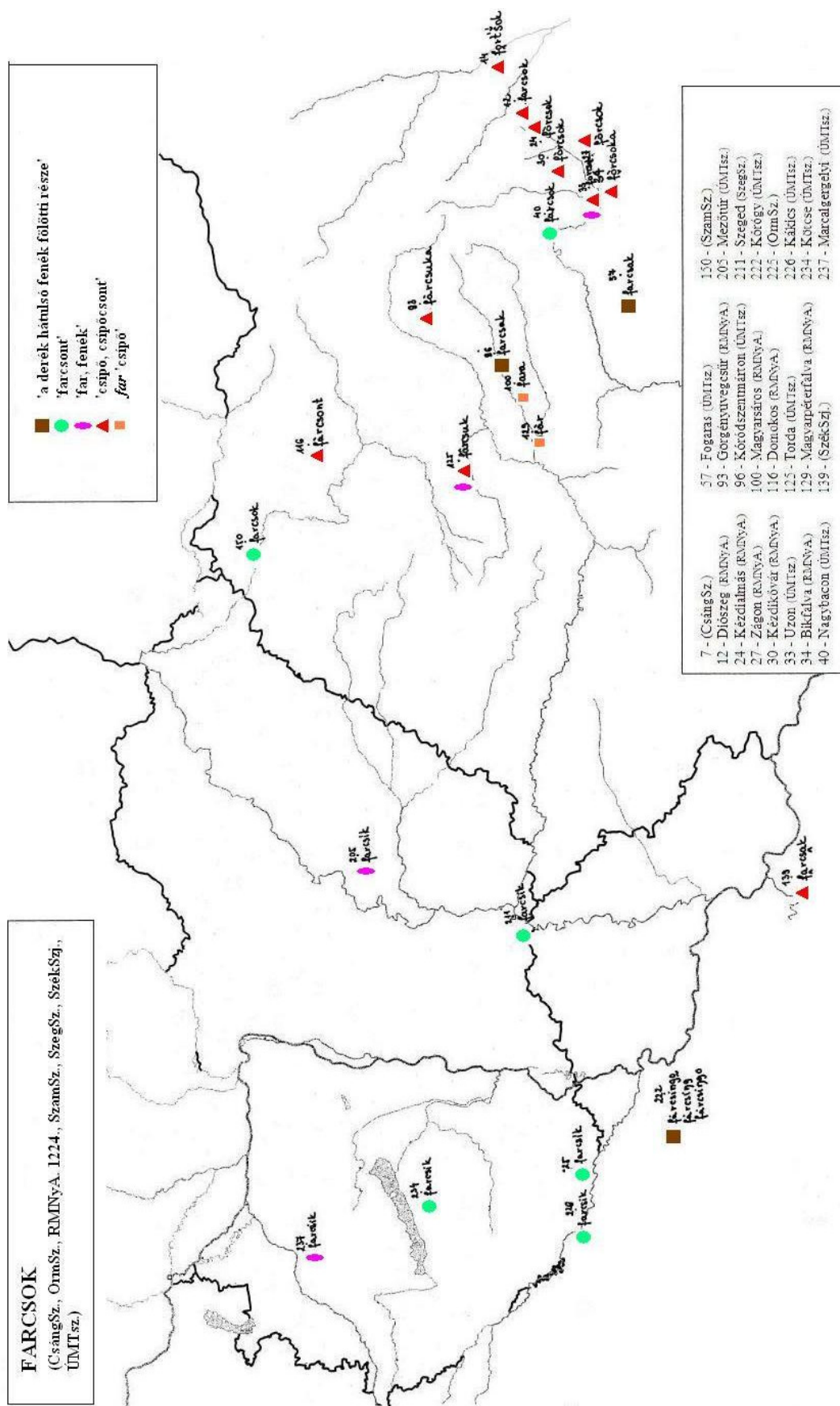
A kódex *fo2Loka* adata Keresztelő János derekát vagy csípőjét jelöli, a latin *lumbus* fordítása. A kódexben több helyen előfordul: „z kōdmen ruha vala q *fo2Loka* kōzñql” (36rb), „Legēnec tū *fa2Loktoc* megzōreituan / z egō zōuetnēkec tū kēzētecβēn” (70vb), és a BécsiK. is használja: „Es valūā q *fa2Lokan* ciliciomot bōitqluala” (26, *super lumbos suos*), „z mēgmēzēitēlēneitētēc a zŷznç *fo2Lokat* galazatba” (29, *femur virginis*), „z q *fā2Loki* megzōreitattac fenes arañnal” (158, *renes eius*).

A szó származék, a *far* főnévből alakult a *-cs* és a *-k* kicsinyítő képzők bokrával. A három szótagos változatban (*farcsika*) vagy az *-a* birtokos személyjel szilárdult meg más testrésznevekhez hasonlóan (pl. *vese*, *epe*), vagy a *-ka*, *-csika* képzőbokros szavak (pl. *Jancsika*, *foncsika* 'rongy') hatottak analógiásan. Újabb alakváltozataiban összekeveredett a jelentésben vele érintkező *far-csiga* és *fark-csima* alakváltozatokkal, és népetimológiásan két elemre is bomlott: *fark* + *csík*, *farka csíkja* <a marhának> (TESz. *farcsik* a.).¹

Már a régiségben megtalálható adatok is a derék, ágyék környékének valószínűleg eltérő részeit jelölik az egyes esetekben. Az Érsekújvári kódexben 'derék' jelentésűnek tűnnek az adatok, pl. „merth zenth egyhaznak feyedelmy ō *farczykokon* thōrōketh tarthanak, merth (...) bynnek fōrtelmeeth kel el hasoytanyok” (ÉrsK. 232, a lapon még többször, ugyanebben a szövegösszefüggésben), Heltai Gáspár Bibliájában viszont úgy tűnik többféle jelentést hordoz a szó: 'ágyék'-ot jelenthet a következő részben: „Minden firfiu *forchikara* vetōtte kezēt, mint a szűlō aszszonyállat” (Helt: Bibl. IV. 164, a NySz. alapján), viszont egy másik részben az *ágyék* és a *farcsok* együtt szerepelnek, itt az utóbbi jelentése inkább 'derék': „Hogy befedezzék az ō szemérmeket, ágyékioktoifogua mind *farchokig*” (Helt: Bibl. I. Qq). Szintén nem tudjuk, mely testrész kötözésére ajánlja Beythe András 1595-ös, Kolozsvárott megjelent füves könyve az erdei retket: „Erdey retők, az *fartsikat* vele kötözny igen io” (BeytheA: FivK. 28, a NySz. alapján).

Nem egyszerűbb a jelenlegi nyelvjárási változatok jelentéseinek elkülönítése és összefüggéseik feltárása sem (l. 1.térkép). A szó többféle alakban fordul elő, az alakváltozatok a képzőben lévő magánhangzó minősége szerint négy csoportba sorolhatók (*i*-t, *u*-t, *o*-t, *a*-t tartalmazók). Ezek megjelenésében mintha területi elkülönülés lenne, de az adatszám elég kicsi. A *farcsik*, *farcsík* alakok a nyelvterület nyugati felén, a mély

¹ Az egyes szavak etimológiájával kapcsolatban az EWUng.-ot is használtam, ha nem utalok rá külön, ugyanazt írja egy-egy szóról, amit a TESz.

1. térkép: A *farcok* és alakváltozatai

magánhangzós adatok – *farcso*k, *färcsuka*, *farcso*k – pedig Erdélyben jellemzőek. Az első szótagban is *o*-t tartalmazó változatok (pl. *förcso*k) a Székelyföld legkeletibb felén és Moldvában láthatók. Ebből arra következtethetünk, hogy a képzés akár többször is előállhatott.

A szó jelentését a tájszótárak (ÚMTsz., CsángSz., OrmSz., SzamSz., SzegSz.) sokféleképpen adják meg; a főbb változatok: 1. 'a derék hátulsó, fenék fölötti része' 2. 'farscont' 3. 'far, fenék' 4. 'csípő, csípőcsont'. Az 1–3. jelentésekhez tartozó példák a nyelvterület különböző pontjain bukkannak fel, és csupán pár (3–5) adat. Ezek akár egymástól független neologizmusok is lehetnek.

Egyedül a kódexbeli adatával megegyező negyedik, 'csípő' jelentés elterjedésében látszik némi rendszerszerűség: Székelyföld délkeleti peremén található néhány *forcsok* adat, Moldvában egy *forcsok* és egy *farcsok*, az utóbbi Diószegen, valamint egy *f̃arcsak* az al-dunai székelyeknél. Ezeken kívül pedig egy *f̃arcsuk*, és egy *f̃arcsuka* alak Tordán és Görgényüvegcsűrben. A SzT. anyagában vannak még marosvásárhelyi, kézdivásárhelyi és szászhegyi adatok, de a jelentéstartalmuk ezeknek is bizonytalan. A 'csípő' jelentésű adatok egyértelműen a székelység irányába mutatnak.

4.2. Akcsa

Mt. 5:26 „donec reddas novissimum <i>quadrantem</i> ”		
MünchK.	mignē megadod az vtolfo <i>akzat</i> es	11rb
DöbrK.	-	-
JordK.	myglen meg nem fyzeted az vtolfo <i>ffyllert</i> es	367
Pesti	meegnem meg fȳzecȳ mynd egȳ kȳs <i>fȳlfyerig</i>	8r
Sylvester	mig nem fizetift tiff az vtolfo pinzigleñ mell' pinz <i>quadransnak</i> mondatik	7v
Károlyi	míg nem meg fizetf mind egy <i>fillérig</i>	5r
Káldi	míg nem meg-fizeted az utólfó <i>fillyért</i>	904

A teljes fennmaradt kódexirodalomban egyedül a MünchK. használja a szót, négy alkalommal: „nē jōz ki īnètēn mignē megadod az vtolfo *akLat* es” (11rb), „mignem megadod a· mentōl vtolfob *akLat* es” (71va), „eg žēgen ožuēg ežēžte ket fel *akLat* ki mōdatic negedn^c” (49rb), „ket fel *akLa* èžēžtētet” (79vb). Az első kettő a latin *quadrans*, az utóbbi kettő a *minutum* fordítása, megközelítőleg ’kis értékű pénz’-t jelent.

A szó oszmán-török eredetű, az *ak-* 'fehér' jelentésű szóhoz járult a *-čä* kicsinyítő képző. A románban is megtalálható *acce* alakban, 'pénz' jelentésben, és kerültek elő olyan 16. századi moldvai ezüspénzek is, amelyeken *akye* felirat olvasható. Mivel a kódexet a moldvai Tatros városában írták, az EtSz. feltételezi, hogy a fordítók az ottani lakosságtól

hallották a szót (EtSz. *akcsa* a.). Azóta kiderült, hogy Németi György a kódexnek nem fordítója, hanem másolója volt, továbbra sem sikerült viszont megnyugtató választ adni arra a kérdésre, hogy a fordítás hol készült. Lehetséges, hogy Németi György írta bele a pénznevet a kódex szövegébe, de róla más vizsgálatok alapján tudni lehet, hogy nagyon precíz, pontos másoló volt. Akár a fordítótól, akár a másolótól származik az *akcsa* szó, a kódex moldvai kötődésének fontos bizonyítéka.

4.3. Nyáj és csorda

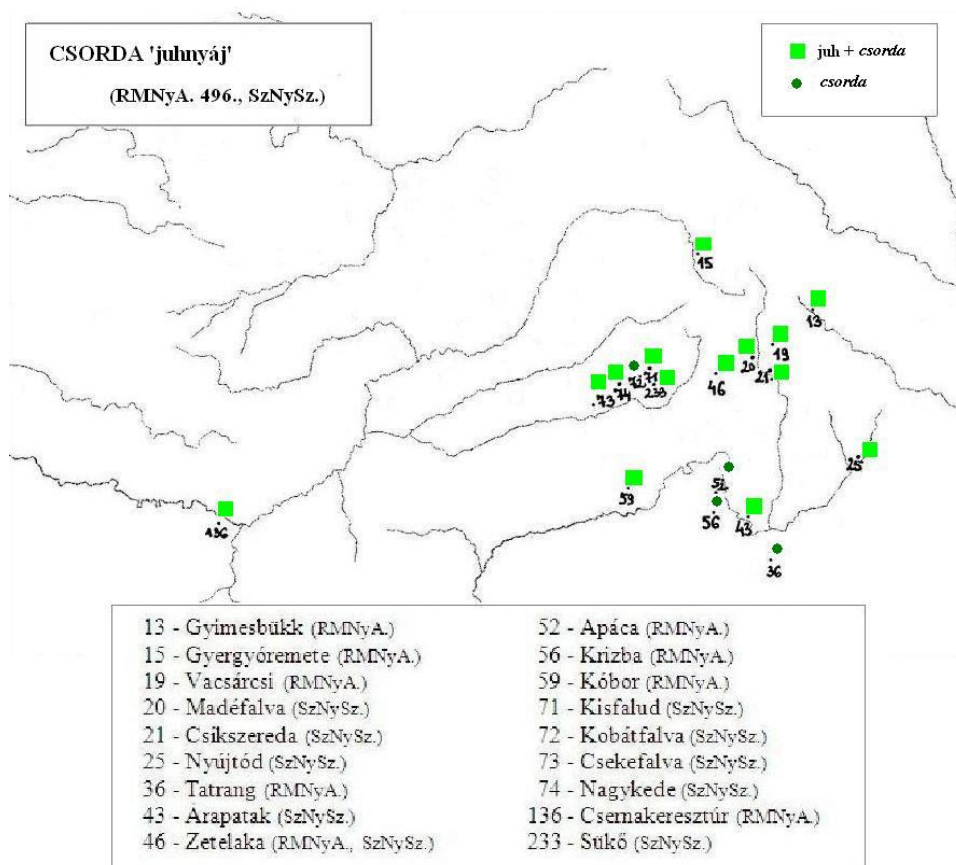
'juhnyáj'			
	Mt. 26:31	Lk. 2:8	Lk. 12:32
MünchK.	Lozdanac iuhi (32vb)	Lozdaiok felet (55vb)	küfde Lozda (70vb)
JordK.	nyaynak yohay (440)	hŵ barmoknak felette (522)	kyfde nyay (571)
Pesti	ihoknak nŷaŷ (59r)	ew chordaŷokon (116v)	kŷchŷn fereg (148v)
Sylvester	az nāijnak iuhai (42v)	ŷ nāiokot (82r)	küfde nāij (103r)
Károlyi	à nyaynac iuhai (27r)	ő nyáioc mellett (51r)	kitlŷn fereg (65r)
Káldi	a' nyáj juhai (927)	ő nyájoknál (953)	küfde nyáj (968)

'disznócsorda'							
	Mt. 8:30	Mt. 8:31	Mt. 8:32	Mk. 5:11	Mk. 5:13	Lk. 8:32	Lk. 8:33
MünchK.	fok diŷnocnac Lozdai (14vb)	a· Lozda diŷnocba (14vb)	a· Lozda (14vb)	diŷnocnac nag Lozdaia (39vb)	a· Lozda (40ra)	foc diŷnocnac Lozdaia (64rb)	a· Lozda (64rb)
JordK.	fok feregh czordaya (377)	dyznoknak czorda feregeben (377)	czorda (377)	nag' fok feregh dyzno (467)	fok feregh dyzno (467)	dyzno feregh (552)	fok feregh barom (552)
Pesti	nagŷ fok dŷzno fereg (15v)	aŷ dŷzno feregbe (15v)	aŷ dŷzno feregbe (15v)	nagŷ fereg dŷznot (77v)	aŷ egeŷ chorda (77v)	fok dŷznoknak chordaŷa (134v)	a chorda (135r)
Sylvester	fok nāij diŷno (12v)	az nāij diŷnoba (12v)	nāij diŷno (12v)	nag nāij diŷno (55v)	nāij diŷno (55v)	fok nāij diŷno (194r)	az nāij (94v)
Károlyi	fok diŷnónac ferege (8v)	az diŷnóc feregébe (8v)	az diŷnoc feregébe (8v)	nagy fereg diŷno (35r)	az fereg diŷno (35r)	fok diŷnoknak nyáia (59r)	diŷnóknac nyáia (59r)
Káldi	fok diŷnók chordája (907)	a' diŷnók chordájába (907)	az egéŷ chorda (907)	nagy chorda diŷno (935)	a' chorda (935)	fok diŷno chorda (962)	a' chorda (962)

A szövegben, az összes evangélium anyagát vizsgálva többször is esik szó juhok és disznók csoportjáról. A fordítások legtöbbször a *csorda*, *nyáj*, *sereg* szavakkal adják vissza a jelenséget. A *csorda* szláv eredetű, már helynevekből és szójegyzékekből adatolható (TESz. *csorda* a.), a *nyáj* ismeretlen eredetű, először a JordK.-ben tűnik fel (TESz. *nyáj* a.)

A juhnyáj jelölése az egyes szerzőknél meglehetősen vegyes, még akkor is, ha a harmadik bibliai helyet (Lk. 12:32), ahol emberek csoportja metaforikus módon neveztetik nyájnak, külön kezeljük. A latinban ebben az esetben is a *grex* található, de lehet, hogy a jelentés befolyásolta a fordítókat, és ennek a következménye a fordításbeli tarkaság. A 'juhnyáj' : 'disznócsorda' jelentések megkülönböztetésére két fordítás megoldásában látunk törekvést – Károlyi a *nyáj* : *sereg* (kivéve az 'embercsoport' jelentésű adatot), Káldi a *nyáj* : *csorda* szembenállásokat használja.

A MünchK. szövege minden esetben *csordá*-t, Sylvester pedig mindig *nyáj*-at használ. Utóbbi kettőnél az azonos latin szavak azonos magyar szavakkal történő fordítása is állhat a háttérben, de nyelvföldrajzi tényekre is gyanakodhatunk. A nyelvterületen a juhnyáj jelölésére a *csorda*, *juhcsorda* szavak használata a Székelyföldön ugyan nem általánosan, de a mai napig jellemző (vö. 2. térkép), a disznócsordának *nyáj*-ként való megnevezése pedig az északkeleti országrészben és a Szilágyságban (vö. MNyA. 350., RMNyA. 356.).

2. térkép: A 'juhnyáj' jelentésű csorda, juhcsorda szavak előfordulása

4.4. *Mart* és *part*

Mt. 13:2 „et omnis turba stabat <i>in littore</i> ”		
MünchK.	z mend a· gölèkèzètéc alnacuala a· <i>mazton</i>	19rb
DöbrK.	–	–
JordK.	mynd az fokaffag kedeg al vala az tengher <i>partyan</i>	392
Pesti	mýnd az fok fereg az <i>parton</i> al wala	25v–26r
Sylvester	mind az eghifß fereg nip az tengher <i>partān</i> all vala	20r
Károlyi	Az fokafág pedig az <i>parton</i> ül vala	12v
Káldi	és az egéß fereg a’ <i>parton</i> állana	912

A ’part’ jelentésű latin *litus* fordítására a MünchK. a többi fordítás egységes megoldásától elkülönülve egyedül használja a *mart* alakot. A *mart* és *part* szavak egymáshoz való viszonyával sokan foglalkoztak. A TESz. a *mart*-ot óvatosan az ismeretlen eredetű szavak közé sorolja, nem akarván döntenie a különféle korábbi eredeztetések között. PAIS DEZSŐ szerint a szó belső keletkezésű lenne, a *mar* főnév kicsinyítőképzős származéka, és állati testrésznévből vált volna térszínformanévvé, N. SEBESTYÉN IRÉN pedig ’halom, domb’ jelentésű finnugor és szamojéd megfelelők alapján finnugor eredetűnek tartja (vö. HEXENDORF 1956: 446).

Elsőként HEXENDORF EDIT vetette fel, hogy a *mart* főnév a *mar* ige főnevesült, -*t* képzős igeneve lenne, és „eredetileg a folyó medrének víz mosta, víz vájta, víz marta oldalára, a folyónak a víz mosta meredek partjára vonatkozhatott” (HEXENDORF 1956: 446). Ide mutat az OrmSz. *mart* adata, melynek jelentése ’a folyónak a fogyó oldala’ (uo.). Ugyanezen a véleményen volt KISS LAJOS – és rá hivatkozva az EWUng. készítői – is, aki szóképzési analógiákkal is megtámogatta HEXENDORF felvetését: a *mart*-hoz hasonló főnevesült -*t* képzős befejezett melléknévi igenevek a *kert* <: *ker*-(ít) és a *liszt* < *lisz*- ’öröl’, *sült* < *sül* (KISS 1991: 462–3, EWUng. *mart* a.).

A *part* a valószínűleg belső keletkezésű *mart*-tal szemben jövevényszó: a latin eredetű (*porto*, *port* ’rév, tengeri, tavi, folyami kikötő’) olasz *port* került be a magyar szókészletbe a 12. század második felében több kereskedelemmel kapcsolatos (pl. *rév*, *bárka*, *sajka*, *bolt*, *piac*, *számár* stb.) szóval együtt. A *part* eredetileg a fejlettebb kikötőket jelölte, a kisebb gázlókat a *kelő*, *kelet* szavak. A *part* ’kikötő’ jelentése háttérbe szorult, helyét a *rév* és a *kikötő* vette át, a szó jelentésváltozásában a hasonló hangalakú *mart*-nak is szerepe lehetett (TESz. *part* a.).

HADROVICS LÁSZLÓ szerint vannak adatok, „amelyek azt sugallják, hogy a *part* és a *mart* csak azonos származású lehet” (HADROVICS 1975: 49). GYÖRFFY GYÖRGY adatai

alapján az erdélyi Szemlaktól délnyugatra fekvő egykori Veresmart neve az első adatokban *Verespart* alakokban szerepel (1322, 1323: *Wrusporth*, majd 1330: *Verusmorth*, 1331: *Weresmorth*). HADROVICS egy Pozsega megyei helynév különféle módokon lejegyzett alakjaival érvel amellett, hogy az adatok nem lehetnek véletlenek: 1473–1476 között a település nevét több okiratban, folyamatos másolások dacára nyolc esetben a *-part* utótaggal jegyzik fel. HADROVICS hoz olyan adatokat is, amelyek szerinte a két szó azonos gyökerű és jelentésű mivoltát támasztják alá: 1549-ben Zsigér Imre hittudós egy horvát humanistának a *Vörösmart* helynevet *portui rubeo*-nak fordítja. HADROVICS ugyanide sorolja a később tárgyalandó, Molnár Alberttől való adatot. HADROVICS a *p-* > *m-* változásra (akkor még) nem tudott analógiát hozni, csak a fordítottjára a *mocsolya* > *pocsolya* esetét (i. m. 50).

Ezek az adatok azonban önmagukban nem bizonyítják a *mart*-nak a *part*-ból való keletkezését. Lehet a lejegyző megoldása, aki a *mart* szót már nem ismerte, de valószínűbb, hogy a szavak egy adott időben egymás szinonimái voltak, és akár mindkettő jelölhette az adott helyet, amíg valamelyik lexéma egyeduralkodóvá nem vált.

A szó jelentésével kapcsolatban a legvalószínűbb – ahogy HEXENDORF is írja – hogy eredetileg a folyó meredek partját jelentette, és ezután vált a nem feltétlenül meredek oldal, part és a nem feltétlenül folyóparti domb, emelkedő, meredek jelölőjévé. A korai adatok is ezt támogatják: *marth mossás* (Brassói Szótártöredék, 1600 k., vö. RMG1. *mosás* a.), „Hegyeket, melyeket az isten az vizeknek *partul és erős martul* adott” (Molnár Albert: *Discursus de Summo Bono* 248, vö. NySz. *mart* a.), „*Meredek martja* volt” (Gróf Bethlen Miklós önéletírása 273, vö. NySz. uo.). A Molnár Albert-féle adatban nem biztos, hogy a két szó szinonimaként szerepel, ahogy HADROVICS gondolta. A *part* mintha a ma is használatos köznévi jelentéssel víz melletti helyzetre utalna, az *erős mart* szerkezet pedig a víz melletti (kimart) magaslatok képét idézi. Ezzel az adattal kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy a szerző szenci származású volt, tehát amennyiben a *mart* anyanyelvjárásának része volt, akkor ez a legnyugatibb adatunk. Mivel Szenc környéke székelyes sajátságokat mutat, ez összhangban van azzal, hogy ma a szó a Székelyföldön és az Ormánságban él (vö. 3. térkép).

A kódexirodalomban a BécsiK. és a MünchK. használja csak a *mart* szót (vö. NySz. *mart* a.), a szövegkörnyezetből következően nem ’meredek, vízmosta part’, hanem ’vízpart’ jelentésben. A MünchK.-ben egyszer sem szerepel *part* – valahányszor

‘tengerpart’ vagy ‘folyópart’ (*litus*, *ripa*) áll a latinban, a fordítók mindig *mart*-nak fordítják (vö. NYÍRI 1993). A Mt. 13:2 helyen kívül két *mart* van a kódexben: „mēhēcn^c ožaga hasonlatic (...) važfahoz (...) ki mikož bêtèlic / ki vonuā z a· *mazt* mēllèt vluen...” (20va), „Immar ke· holual lēuē allapec i^c a· *mazton*” (107va–vb). A BécsiK. adata azért izgalmasabb, mert itt az első *marían* eredetileg *partán* volt, de a másoló a *p*-t kihúzta, és fölé írta az *m*-et (MÉSZÖLY 1916: 128, 2. lábjegyzet). Ebben az esetben is inkább lapos, mint meredek folyópartról lehet szó: „alnacvala eggic è· fēlql a· folonac [p] *marían* (sic!) z mafic mas fēlql a· folonac mas *marían*” (BécsiK. 166). Ez a hiba is erősíti azt a feltevést, hogy valaha szinonimaként éltek, azért írta le a másoló először *p*-vel a szót.

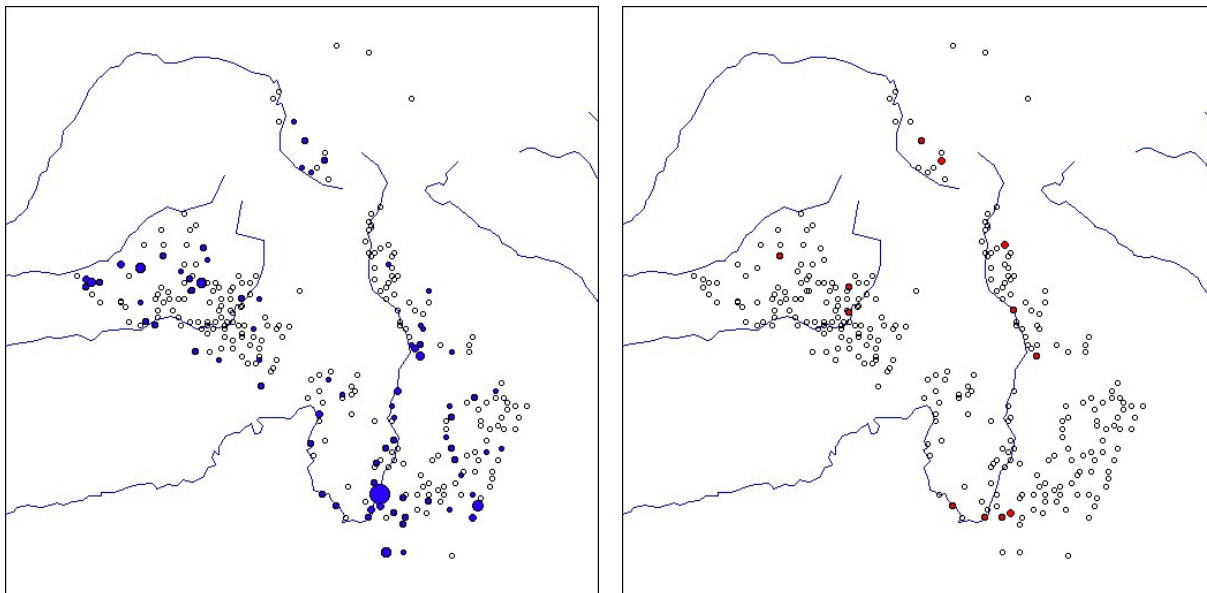
A *mart* helynevekben jelentkező és nyelvjárási adatainak térképre vetítéséből (3. térkép) megállapítható, hogy a szó használata feltehetően nyugatról szorulhatott vissza kelet felé, minden bizonnyal a *part* terjedésével párhuzamosan. A nyugatról való visszaszorulás mellett számolni kell a kulturális átvételeknél jellemző társadalmi értelemben vett „felülről lefelé” történő terjedéssel is.

A dunántúli helynévi adattárakban a szó egyáltalán nem szerepel, legnyugatibb helynévi előfordulása a Garam menti *Magasmart*, és a drávaszögi *Vörösmart*. A Tisza vonalától keletre a szó erősebben van képviselve a helynevekben. Különösen jól mutatják ezt SZABÓ T. ATTILA erdélyi történeti (17–19. századi) helynévgyűjtésének öt székely székre (Háromszék, Udvarhelyszék, Csík-, Gyergyó- és Kászsószék; ETH. 2., 6., 8.) vonatkozó adatai is, ahol 231 helynévi adatban szerepel a *mart* különféle jelentésekben (4. térkép). Ugyanebben az anyagban a *part* közszói elem mindössze 15 esetben fordul elő (5. térkép).²

Közszőként a *mart* egyértelműen Erdély területén maradt fenn, az előfordulások ebben az esetben is sűrűsödnek nyugatról kelet felé haladva. Az első adatok a Szamos folyása mentén tűnnek fel, majd a Maros-Küküllő mentén megszorodnak. A közszói elemek a Székelyföld területén kevésbé vannak jelen, bőven adatolt azonban az erről a vidékről telepített Bukovinában (és az al-dunai székelyeknél), Hétfaluban, a dél-erdélyi nyelvjárásszigeteken (Halmágy, Oltszakadát), és Moldva déli részén. A dévai jelenlét maradvány is lehet, vagy az oda telepített bukovinaiak is visszavihették nyugatra. A szó

² Az ETH.-ra vonatkozó adatok, valamint a 4–5. térkép BÁRTH M. JÁNOSTÓL származnak, akinek szíves segítségét ezúton is köszönöm.

előfordulása a peremvidéken, Moldvában a legsűrűbb. Az egyetlen dunántúli, kákcisi adat az Ormánság területén egyrészt a hely archaikus vonásokat őrző volta miatt nem meglepő, másrészt a dombos vidékek jobban kedveznek a *martos* helyek kialakulásának, mint például a laposabb alföldek.

4. és 5. térkép: A *mart* és a *part* elemek jelenléte székelyföldi helynevekben

(4. térkép forrása: BÁRTH 2010: 112)

A szó jelentése legtöbbször 'vízpart', ezt követi a 'meredek hegy- vagy domboldal', és néhány adat erejéig képviselve van az 'árok, illetve mélyen fekvő út meredek oldala' jelentés is.

A MünchK. *mart* adata egyrészt tovább erősíti a keleti kötődésű szavak körét, de mindenképpen figyelembe kell venni, hogy a szó valaha általánosan használt lehetett. Valószínűleg azonban a fordítás idejére az általános használt változat már a *part* volt, hogyha a *mart* ilyen csekély számú szövegben fordul csak elő, és a nyelvterület nagyobb részén csupán helynevekben maradt fenn. Viszont nem hagyható figyelmen kívül az egyetlen ormánsági adat annak fényében, hogy a kódexet kutatásának története során arra a vidékre is lokalizálták már.

4.5. *Pislen*

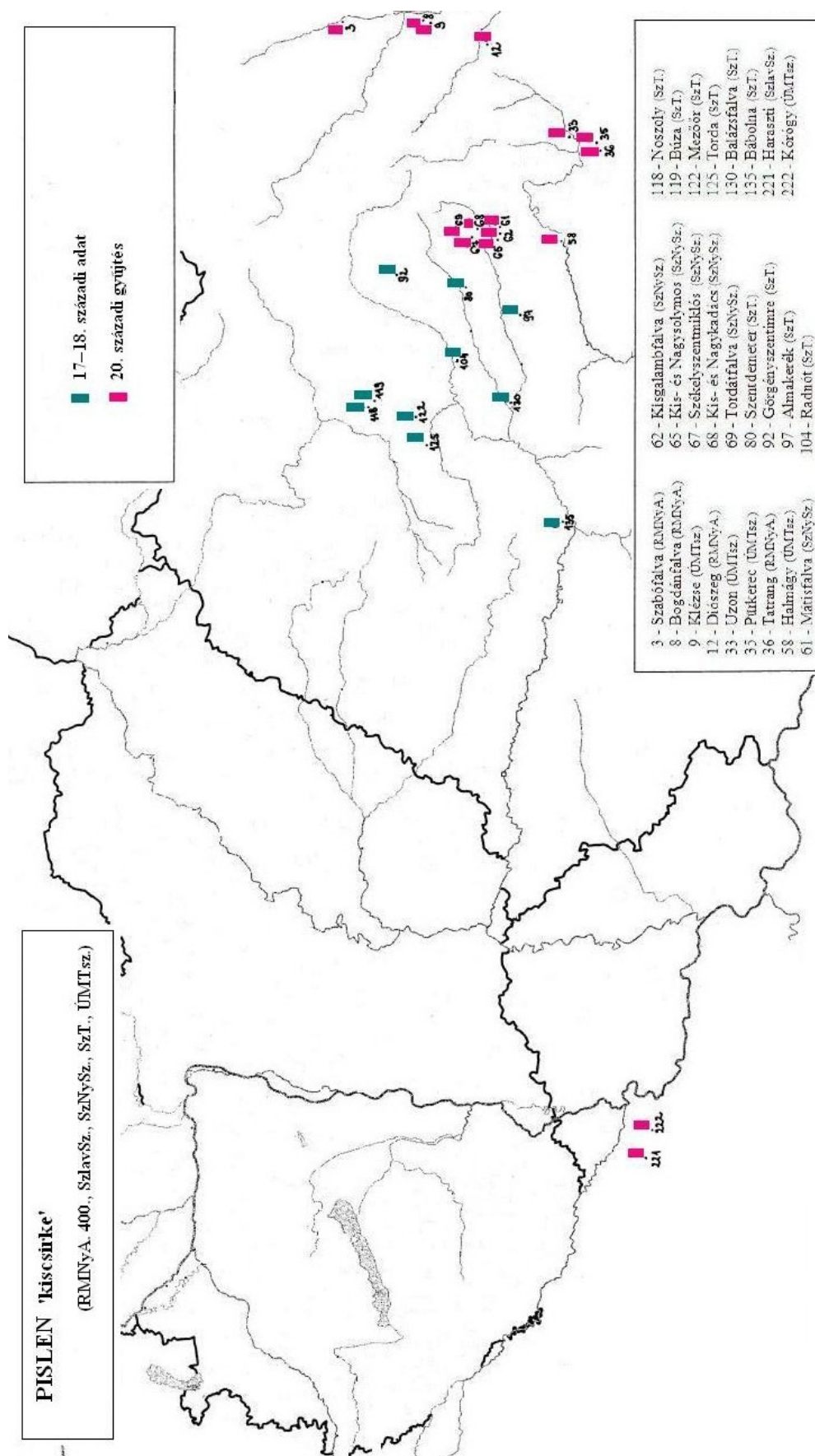
Mt. 23:37 „quemadmodum gallina congregat pullos suos sub alas”		
MünchK.	mikent a· tic goiti egbè o <i>piflènit</i> o žaznai ala	29va
DöbrK.	mikent t'yk · goiti v <i>fiait</i> v zarna ala	273
JordK.	mykeppen az tyk gyeytty hŵ <i>ffayt</i> hŵ zarnay alaa	429
Pesti	mýkeppen gýhtý a fýas týwk az ew <i>fyaýt</i> zarnaý ala	51v
Sylvester	mikippeñ az eme tük gúijti az ũ <i>fiait</i> ßárnai alā	37r
Károlyi	miképpen az tyúc az ő <i>fiait</i> egybe gyűyti, az ő bárnai alá	24r
Káldi	mint a' t'ík egybe-gyűjti az ő <i>chirkéit</i> fžárnai-alá	924

A 'kiscsirke' jelentésű *pislen*, *pisleny* a 15. századtól adatolható, főleg Erdély területéről (vö. TESz., NySz.: Heltai Gáspár, Bornemisza P., Teleki, Mikes, Kemény Zsigmond, „Háromszéki Oklevélszójegyzék” adatai). A 'kiscsirke' jelentésen túl vonatkozhatott más madarak kicsinyeire, pl. a Teleki-kódexben a NySz. adata alapján 'verébfióká'-t jelent, de a TESz. szerint ez az adat a megadott helyen nem található. Az Apor-kódexben „hollok *púflesínnek*” szerepel (AporK. 120), Heltai Gáspár pedig átvitt értelemben is használta az egyházi elöljárókra: „papánac *púsleni*” (NySz. *pislen* a.).

A szóra két személynévi adat is van, egy sepsiszéki, szotyorfalvi *Pislen* nevű jobbágy 1576-ból (CsnSz. *Pislen* a.), és egy többször feltűnő, Pest megyei, Gyál helységből származó nemes: Nicolai dicti *Pislen* a 14. század közepéről (OklSz. *pislen* a.) (A család egyébként a névvonakoztatás iskolapéldája. A három testvér neve a következő: Nicolaus dictus *Pislen*, Anthonius dictus *Lud*, Thomas dictus *Tyk/Tyuk*, és *Pislennek* van egy fia: Stephanus dictus *Kokas* (KárOkl. 1:158, 329).)

A TESz. származékszónak tartja, alapszavának a *pizselé*-t 'kiscsirke' teszi meg, amely az azonos jelentésű *pizse* származéka. A szócsalád alapja a *pis*- állathívogató lehet (TESz. *pizseget* a.). A *pisele* ~ *pizselé*-hez járult az -n képzőelem, majd a kétnyíltszótagos tendencia következtében az első *e* kiesett: **pisele* + -n > **piselen* > *pislen*. A TESz. még megjegyzi, hogy „Némi problémát az is okoz, hogy a *pislen* származék jóval korábbi előfordulású, mint alapszavai, bár ezek természetesen sokkalta régebbiek is lehetnek első írásbeli felbukkanásuknál” (TESz. *pislen* a.). A szócsalád többi tagja, a *pizseget* 1604-ben, a *pizseg* 1616-ban, a *pizse* 1685-ben, a *pizsele* 1779-ben fordul elő először (TESz. *pizseget* a.).

Nem szorosan a tárgyhoz tartozó kérdés, de megjegyzésre érdemesnek tartom, hogy a TESz. megjegyzi a Sermones Dominicales *pisten* adatáról, hogy talán csak íráshiba, ugyanakkor a *poroszló*, *zászló* címszavakhoz utal, melyeknek – valószínűleg a szláv

6. térkép: A píslen 'kiscsirke' elterjedése

eredeti miatt – szintén van az *l-t* felcserélő alakjuk (TESz. *pislen*, *poroszló*, *zászló* a.). Viszont a TESz. megjelenése óta kiadott ÚMTsz. is közöl egy kórógyi *pisten* alakot, mely ugyan nem feltétlen függ össze a SermDom.-ban lévővel, de létezése mindenképpen figyelmet érdemel.

A nyelvjárási adatok tanúsága alapján a szó Erdély keleti felében, a Székelyföldön és Moldvában, valamint Szlavóniában használatos (vö. 6. térkép). A SzT. alapján bőven adathozható a Mezőségről is, de a szó hajdani mezősegi elterjedtségét a moldvai szabófalvi adat már önmagában is feltételezné. A kórógyi és haraszi adat arra enged következtetni, hogy a szó egykor Dél-Baranyában is élt, de ennek semmi nyoma nem maradt fenn. A mezősegi jelenlét kétféle módon magyarázható: vagy originális volt a használata, és ekkor megőrzött régiségről van szó, vagy székely hatás eredményeként terjedt el. Ez utóbbi magyarázatot az is támogatja, hogy a nyelvterület más részeiről Baranyán kívül sehonnan nincs adat, az észak-mezőséggel azonos gyökerű felső-tisza-vidéki és szamosháti nyelvjárásból sem.

A településekre szűkíthetően térképezhető adatokon kívül az ÚMTsz. közöl még adatokat a Székelyföldről, Gyergyóból, az egykori Udvarhely, Háromszék és Torda-Aranyos vármegye területéről és Moldvából.

4.6. Összegzés

Az öt vizsgált szó tehát mind azok közé a szavak közé tartozik, amelyek erősen keletre, a székelység irányába mutatnak. Amint már erre utaltam, a lista nem lehet teljes, mert nem gyűjtötték még őket össze tételesen, és amikor valami tájilag kötődnek tűnik is, még a szótárak és atlaszok bősége mellett sem feltétlenül találjuk meg bennük a minket érdeklő adatot. Ilyenek például a MünchK. *kalász* 'szálka', *tügy* 'arc' szavai.

Mint már a fejezet bevezetőjében említettem, nem akarom még csak sejtetni sem, hogy ez a pár adat bizonyító erővel bírna a kódex lokalizálását illetően. Annyi biztos, hogy a kódex szövegében szerepelnek, és mivel a BécsiK. és az AporK. is használja őket, szinte biztosan állíthatjuk, hogy már az eredeti kéziratnak is részei voltak, mely(ek)ből a ma ismert kódexeket másoló scriptorok dolgoztak. Látható azonban az is, hogy több esetben éppen ezek a székelyes szavak (*mart*, *pislen*) előfordulnak még az ország dél-nyugati felében is, ugyanazon a részen, amelyre a kódexet eleinte igyekeztek lokalizálni. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy találhatók olyan szavak is a szövegben, melyek éppen nem

keleti, hanem nyugati kötődést feltételeznének. Ilyen például a MünchK. *szederfa* (75vb) adata. Ez a növény (lat. *morus*) a magyar nyelvterületen általában az *eperfa* vagy a *szederfa* különböző ejtési változataival neveződik meg. A szóföldrajzi határ a Duna: ettől nyugatra a *szederfa*, keletre és a Dráva alsó folyása mentén az *eperfa* az általános (vö. MNyA. 113.). Ez tehát egy tipikusan nyugatra mutató adat. Másik nyugatinak tűnő példa a századelőn nagy vitát kavart *vatalé* 'lapos hordócska'. Ez utóbbi viszont tipikus példája annak, hogy mennyire esetleges, hogy egy tájszót felgyűjtenek-e vagy sem. A „Nyelvőr”-beli vita során innen is, onnan is beküldtek az olvasók adatokat, így az ÚMTsz. zömmel ezekre hivatkozik, más gyűjtés nemigen történt.

Emellett a sok kérdőjellel tűzdelt homályos nyelvföldrajzi kép mellett nem felejtkezhetünk meg a MünchK. fordítóinak és másolóinak a grammatikai vizsgálatokból kirajzolódó nyelvi profiljáról. Nem átlagos nyelvi tudattal és képességgel rendelkező emberek lehettek, és ebből következően a nyelvet nagy szabadsággal és teremtő érzékkel használták, mind a hangjelölés, szóképzés, szóhasználat szintjén biztos kézzel, tudatosan nyúltak hozzá.

5. Befejezés

A dolgozat tehát a maga szerény módján a szavak vizsgálatával hozzájárult a dialektológiai adattárak nyelvjárástörténeti felhasználásához, alkalmazásához. A módszer működőképes, és sok irányba nyithat meg utakat és vethet fel kérdéseket etimológiai problémáktól kezdve a fordítástechnikai szempontokon át az irodalmi nyelv alakulásának témaköréig.

A tágabb, módszertani környezetben és a MünchK.-szel kapcsolatos kutatások közegében való elhelyezés igyekszik felhívni a figyelmet a sok és aprólékos adatelemző munkát igénylő, de a részvizsgálatok elvégzése és kérdések újragondolása által folytonosan fejlődő nyelvtörténeti vizsgálatok kor- és szükségszerűségére.

Hivatkozott irodalom

- BALASSA JÓZSEF 1891. Codexeink és nyelvjárások. In: Hunfalvy-album. Budapest. 5–11.
- BALÁZS JÁNOS 1958. Sylvester János és kora. Tankönyvkiadó Vállalat. Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1947. A történeti nyelvjáráskutatás. Magyar Nyelv 81–91.
- BÁRCZI GÉZA 1967. Hangtörténet. In: BENKŐ LORÁND szerk., A magyar nyelv története. Tankönyvkiadó. Budapest. 95–180.
- BÁRTH M. JÁNOS 2010. Székelyföldi történeti helynevek nyelvi elemzése. Név földrajzi vizsgálatok Szabó T. Attila Erdélyi Helynévtörténeti Adattárában. Doktori disszertáció, kézirat
- BécsiK. = MÉSZÖLY GEDEON, Bécsi Codex. Betűhű átirat és latin megfelelő. Új Nyelvelmléktár 1. Budapest, 1916.
- BENKŐ LORÁND 1957. Magyar nyelvjárástörténet. Tankönyvkiadó. Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1967. A nyelvföldrajz történeti tanulságai. MTA I. Osztályának Közleményei 29–48.
- BENKŐ LORÁND 1990. A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből. MNyTK. 186. Budapest.
- BERRÁR JOLÁN 1957. Hasonlító köztörzsek a Huszita Bibliában. Magyar Nyelv 396–403.
- Biblia Mediaevalis Hungarica: <http://sermones.elte.hu/bmh>
- BÓDISS JUSZTIN 1895. Vatalé. Nyelvőr 37.
- CS. BOGÁTS DÉNES 1943. Háromszéki oklevél-szójegyzék. Erdélyi Múzeum Egyesület. Kolozsvár.
- BÜKY BÉLA 1986. A pszichikumra vonatkozó szókinés korai rétege a magyarban. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- CsángSz. = YRJÖ WICHMANN, Wörterbuch ... des Csángódialektes. Helsinki, 1936.
- CsnSz. = KÁZMÉR MIKLÓS, Régi magyar családnevek szótára. Budapest, 1993.
- DEME LÁSZLÓ 1959. A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez. Nyelvtudományi Értekezések 20. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- DöbrK. = ABÁFFY CSILLA – SZABÓ T. CSILLA szerk., Döbrentei-kódex 1508. Régi Magyar Kódexek 19. Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest, 1995.
- ERDÉLYI LAJOS 1912. Legrégibb Bibliánk nyelvjárásához. Magyar Nyelvőr 146–148.
- ÉrsK. = VOLF GYÖRGY, Érsekújvári Codex. Nyelvelmléktár 9. Budapest, 1888.
- ETH. 2. = Szabó T. Attila Erdélyi történeti helynévgyűjtése. Háromszék. Közzéteszi Hajdú Mihály és Slíz Mariann. Budapest, 2001.
- ETH. 6. = Szabó T. Attila Erdélyi történeti helynévgyűjtése. Udvarhelyszék. Közzéteszi Hajdú Mihály és Bárh M. János. Budapest, 2005.
- ETH. 8. = Szabó T. Attila Erdélyi történeti helynévgyűjtése. Csík-, Gyergyó- és Kászsorszék. Közzéteszi Hajdú Mihály, Makay Emese és Slíz Mariann. Budapest, 2006.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN – MELICH JÁNOS, Magyar etymologiai szótár I–XVII. füzet. Budapest, 1914–1944.
- EWUng. = BENKŐ LORÁND főszerk., Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II. Budapest, 1993–1995.
- FEHÉRTÓI KATALIN 2004. Árpád-kori személynévtár (1000–1301). Akadémiai Kiadó. Budapest.
- FISCHER IZIDOR 1902. Az Ehrenfeld-codex nyelvjárása. Budapest.
- FNESz.⁴ = KISS LAJOS, Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II. Budapest, 1988.

- N. FODOR JÁNOS 2011. A kórógyi nyelvjárás nyelvföldrajzi tanulságai. In: SZOTÁK SZILVIA szerk., Magyar nyelv és kultúra a Kárpát-medencében. Gramma Nyelvi Iroda. Dunaszerdahely. 62–73.
- GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ 2003. XVII. századi Nógrád vármegyei iratok szótörténeti tanulságai. In: BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS szerk., A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 3. Magyar és finnugor jelentéstörténet. Szeged. 63–66.
- HAADER LEA 2009. Arcképtöredékek ómagyar scriptorokról. In: MADAS EDIT szerk., „Látjátok feleim...” Magyar nyelvemlékek. A kezdetektől a 16. század elejéig. Országos Széchényi Könyvtár. Budapest. 53–74.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1975. Part ~ mart. In: Uő., Szavak és szólások. Nyelvtudományi Értekezések 88. 49–50.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1994. A magyar Huszita Biblia német és cseh rokonsága. Nyelvtudományi Értekezések 138. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- HATVANI JÁNOS 1914. A Kazinczy-kódex nyelvjárása a Tihanyi-kódexszel való egyezései alapján. Budapest.
- HEGEDŰS ATTILA 1999. Az *-ék* képző (jel? rag?) és a tágabb külső helyviszony történeti-nyelvjárási összefüggése. In: BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS szerk., A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 1. Magyar és finnugor mondat történet. JATE, Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 67–73.
- HEXENDORF EDIT 1956. A *mar* ige és családja. II. rész. Magyar Nyelv 440–450.
- HOFFMANN ISTVÁN 1997. Név- és nyelvföldrajzi térképlapok az Árpád-korból. In: KISS GÁBOR – ZAICZ GÁBOR szerk., Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest. 141–154.
- HOFFMANN ISTVÁN 2005. Korai magyar helynévszótár 1000–1350 1. Abaúj-Csongrád vármegye. Debrecen.
- HORVÁTH CYRILL 1896. Hussita emlékeink. Irodalomtörténeti Közlemények 1–12.
- IMRE SAMU 1960a. A szóvégi *ë* > *e* nyíltabbá válása a Bécsi és a Müncheni Kódexben. Magyar Nyelv 156–166.
- IMRE SAMU 1960b. Az *ige* : *igét* és a *kecske* : *kecskét* típusú névszótövek a Bécsi és a Müncheni Kódexben. Magyar Nyelv 445–450.
- IMRE SAMU 1964. A magyar huszita helyesírás néhány kérdése. Nyelvtudományi Értekezések 43. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- IMRE SAMU 1971. Szinkrónia és diakrónia a magyar nyelv atlasz anyagában. Magyar Nyelv 134–144.
- JAKAB LÁSZLÓ – KISS ANTAL 1978. A Jókai-kódex ábécérendes adattára. Számítógépes nyelvtörténeti adattár 1. KLTE. Debrecen.
- JAKAB LÁSZLÓ – KISS ANTAL 1983. A Birk-kódex ábécérendes adattára. Számítógépes nyelvtörténeti adattár 3. KLTE. Debrecen.
- JAKAB LÁSZLÓ – KISS ANTAL 1994. A Guary-kódex ábécérendes adattára. Számítógépes nyelvtörténeti adattár 6. KLTE. Debrecen.
- JAKAB LÁSZLÓ – KISS ANTAL 1997. Az Apor-kódex ábécérendes adattára. Számítógépes nyelvtörténeti adattár 7. KLTE. Debrecen.
- JAKAB LÁSZLÓ – KISS ANTAL 2001. A Festetics-kódex ábécérendes adattára. Számítógépes nyelvtörténeti adattár 9. KLTE. Debrecen.
- JordK. = TOLDY FERENC – VOLF GYÖRGY, Régi magyar nyelvemlékek V. A Jordánszky-codex bibliafordítása. Budapest, 1888.

- JUHÁSZ DEZSŐ 1997. A nyelvtörténet a magyar dialektológiában. Magyar Nyelvjárások 43–50.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1999. A történeti nyelvtan néhány kérdése a nyelvföldrajz szemszögéből. In: BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS szerk., A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 1. Magyar és finnugor mondattörténet. JATE, Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 81–90.
- KALCSÓ GYULA 2009. A névszórágózás egységesülése a XVI. századi magyar nyomtatványokban. Pandora Könyvek 21. EKF Líceum Kiadó. Eger.
- Káldi = KÁLDI GYÖRGY, Szent Biblia... Bécs, 1626. Hasonmás kiadás: 2002.
- KárOkl. = GÉRESI KÁLMÁN s. a. r., A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. I–V. Budapest, 1882–1897.
- KÁROLY SÁNDOR 1955. A Jordánszky-kódex viszonya más bibliafordításokhoz. Nyelvtudományi Közlemények 260–268.
- KÁROLY SÁNDOR 1965. A Bécsi Kódex nyelvtana szótárszerű feldolgozásban. Morfológiai rész. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Károlyi = KÁROLI GÁSPÁR, Szent Biblia. Vizsoly, 1590. Hasonmás kiadás: Európa–Helikon. Budapest, 1981.
- KAUSCH MIHÁLY 1901. A Tihanyi Codex nyelvezete. Budapest.
- KERTÉSZ BALÁZS 2009. Bécsi kódex. In: MADAS EDIT szerk., „Látjátok feleim...” Magyar nyelvemlékek. A kezdetektől a 16. század elejéig. Országos Széchényi Könyvtár. Budapest. 256–257.
- KISS JENŐ 2008. Az első tájszóközlésektől az egyesített digitális tájszótárig. Magyar Nyelvőr 27–36.
- KISS LAJOS 1991. *Mart.* Magyar Nyelv 462–463.
- KNIEZSA ISTVÁN 1959. A magyar helyesírás története. Második, átdolgozott kiadás. Tankönyvkiadó. Budapest.
- KkSz. = MARKÓ IMRE LEHEL, Kiskaniszi szótár. Budapest, 1981.
- KOCSIS RÉKA 2011. „...a búzát és a bort és az olajt” – A Bécsi és a Müncheni kódex határozott névelőinek és *a, az, e, ez* mutató névmásainak jelöléséről. OTDK dolgozat, kézirat
- KOROMPAY KLÁRA 2006. Árpád-kori szövegeink: mit képvisel az, ami ránk maradt? In: MÁRTONFI ATTILA – PAPP KORNÉLIA – SLÍZ MARIANN szerk., 101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére. Argumentum. Budapest. 116–122.
- LOSONCZI ZOLTÁN 1916. Kódexeink és a nyelvjáráskeveredés. Magyar Nyelvőr 280–289, 373–380.
- Magyar Névarchívum: <http://nevarchivum.unideb.hu>
- D. MÁTAI MÁRIA 1991. Az igekötők. In: BENKŐ LORÁND főszerk., A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémia Kiadó. Budapest. 433–441.
- MÉSZÖLY GEDEON 1917. Legrégibb bibliafordítóinkról. Magyar Nyelv 34–44.
- MNA. = BARABÁS JENŐ szerk., Magyar néprajzi atlasz. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1987–1992.
- MNyA. = DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU szerk., A magyar nyelvjárások atlasza I–VI. Budapest, 1968–1977.
- MünchK. = NYÍRI ANTAL szerk., A Müncheni Kódex 1466-ból. Codices Hungarici 7. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1971.

- NYÍRI ANTAL szerk. 1993. A Müncheni kódex magyar–latin szótára. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND, Magyar nyelvtörténeti szótár I–III. Budapest, 1890–1893.
- OklSz. = SZAMOTA ISTVÁN – ZOLNAI GYULA, Magyar oklevélszótár. Budapest, 1902–1906.
- OrmSz. = KISS GÉZA – KERESZTES KÁLMÁN, Ormánysági szótár. Budapest, 1952.
- PAPP LÁSZLÓ 1961. Nyelvjárás és nyelvi norma a XVI. századi diákjaink gyakorlatában. Budapest.
- PAPP LÁSZLÓ 1963. Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pesti = PESTI GÁBOR, Új Testamentum magyar nyelven. 1536. Hasonmás kiadás: Budapest, 1895.
- PRIKKEL MARIÁN 1895. Vatalé 180.
- RÁCZ ENDRE 1963. A magyar nyelv következtető mondatainak története a XVI. század elejéig. Néprajz és Nyelvtudomány 7. 19–29.
- RANCZ TERÉZ 2007. Kézdialmási tájszótár. Budapest.
- RMGl. = BERRÁR JOLÁN – KÁROLY SÁNDOR szerk., Régi magyar glosszárium. Budapest, 1984.
- RMNyA. = MURÁDIN LÁSZLÓ gyűjt. – JUHÁSZ DEZSŐ szerk., A romániai magyar nyelvjárások atlasza I–XI. Budapest, 1995–2010.
- SÁNDOR JÓZSEF 1892. A Bécsi és Müncheni codexek eredetéről. Nyelvőr 124–126.
- SIMONYI KÁLMÁN 1908. A Lobkowitz-kódex hang- és alaktani sajátságai. Budapest.
- SIMONYI ZSIGMOND 1880. A „Halotti Beszéd” tájnyelvi sajátságai. Nyelvőr 148–149.
- SIMONYI ZSIGMOND 1884. Nyelvtörténeti közlések. A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője. 195–202.
- SIMONYI ZSIGMOND 1889. A magyar nyelv. 1–2 kötet. Budapest. 168–176.
- SIMONYI ZSIGMOND 1895. Vatalé. Nyelvőr 36–37.
- Sylvester = SYLVESTER JÁNOS, Új Testamentum magyar nyelven. Újsziget, 1541. Hasonmás kiadás: Akadémiai Kiadó. Budapest, 1960.
- SZABÓ FLÓRIS 1989. Huszita-e a Huszita Biblia? Bíráló és útkeresés. Irodalomtudományi Közlemények. 118–126.
- SZABÓ JÓZSEF 1990. Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárászigetek. Békéscsaba, Kecskemét, Szeged.
- SzamSz. = CSÜRY BÁLINT, Szamosháti szótár I–II. Budapest, 1935–1936.
- SZARVAS GÁBOR 1894. Két döntő-fontosságú szó. Nyelvőr 563–565.
- SzegSz. = BÁLINT SÁNDOR, Szegedi szótár I–II. Budapest, 1957.
- SzékSzj. = PENAVIN OLGA – MATIJEVICS LAJOS, Székely szójegyzék. Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. Újvidék, 1980.
- SZILY KÁLMÁN 1911. Tamás és Bálint: a Biblia első magyar fordítója. Magyar Nyelv 441–445.
- SzlavSz. = PENAVIN OLGA, Szlavóniai (kórogyi) szótár I–III. Újvidék, 1968–1978.
- SzNySz. = GÁLFFY MÓZES – MÁRTON GYULA, Székely nyelvföldrajzi szótár. Budapest, 1987.
- SzT. = SZABÓ T. ATTILA [és munkatársai] szerk., Erdélyi magyar szótörténeti tár I–[XIII]. Bukarest, Budapest, Kolozsvár, 1975–[2009].
- TARNAI ANDOR 1984. A magyar nyelvet írni kezdik. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Akadémiai Kiadó. Budapest.

- TERBE ERIKA 2003. Szemantikai vizsgálat nyelvföldrajzi és történeti tanulságokkal. In:
BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS szerk., A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei
3. Magyar és finnugor jelentéstörténet. Szeged.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk., A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III.
Budapest, 1967–1976.
- ÚMTsz. = B. LŐRINCZY ÉVA főszerk., Új magyar tájszótár I–V. Budapest, 1979–2010.

Függelék

A térképeken szereplő települések sorszám szerinti összesített jegyzéke

1- Andrásfalva	55- Szászveresmart	106- Mezőbánd
2- Istensegítség	56- Krizba	112- Szamosmagasmart
3- Szabófalva	57- Fogaras	116- Domokos
4- Lészped	58- Halmágy	117- Szék
5- Lábnyik	59- Kóbor	118- Noszoly
6- Gajcsána	61- Mátyásfalva	119- Búza
7- (CsángSz.)	62- Kisgalambfalva	122- Mezőőr
8- Bogdánfalva	63- Bögöz	123- Kolozsvár
9- Klézse	65- Kis- és Nagysolymos	125- Torda
10- Pusztina	67- Székelyszentmiklós	126- Torockószentgyörgy
11- Újfalu	68- Kis- és Nagykadács	128- Csombord
12- Diószeg	69- Tordátfalva	129- Magyarpéterfalva
13- Gyimesbükk	71- Kisfalud	130- Balázsfalva
15- Gyergyóremete	72- Kobátfalva	135- Bábolna
16- Gyergyóalfalu	73- Csekefalva	136- Csernakeresztúr
17- Gyergyóújfalu	74- Nagykedde	137- Déva
19- Vacsárcsi	79- Bözöd	139- (SzékSzj.)
20- Madéfalva	80- Szentdemeter	148- Tiszaveresmart
21- Csíkszereda	83- Kibéd	150- (SzamSz.)
24- Kézdiálmás	84- Torboszló	160- Szabolcsveresmart
25- Nyújtód	86- Nyárádszentbenedek	199- Pálosvörösmart
27- Zágon	92- Görgényszentimre	205- Mezőtúr
30- Kézdióvár	93- Görgényüvegcsűr	207- Martfű
33- Uzon	95- Abafája	211- Szeged
34- Bikfalva	96- Kőródszentmárton	220- Vörösmart
35- Pütkörec	97- Almakerék	221- Haraszi
36- Tatrag	98- Veresmart	222- Kórogy
37- Hétfalu	99- Oltszakadát	225- (OrmSz.)
38- Hosszúfalva	100- Magyarásáros	226- Kákics
40- Nagybacon	101- Dicsőszentmárton	226- Kákics
42- Zalán	102- Küküllőpócsfalva	233- Sükő
43- Árapatak	103- Magyarózd	234- Kötcse
45- Kadicsfalva	104- Radnót	237- Marcalgergelyi
46- Zetelaka	105- Kutyfalva	239- Magasmart
52- Apáca	105- Kutyfalva	